

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτικές»

Η ηγεσία του Ιωάννη Μεταξά και η επιβολή του
καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου 1936

Δημήτριος Σουλιώτης

Κόρινθος, Σεπτέμβριος 2015

University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Relations
Department of Political Studies and International Relations

Master Program in
“International Relations and Politics”

The leadership of Ioannis Metaxas and the imposition of
the regime of 4th of August 1936

Dimitrios Souliotis

Corinth, September 2015

Η ηγεσία του Ιωάννη Μεταξά και η επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου 1936

Σημαντικοί όροι: Εθνικός Διχασμός, βενιζελισμός, αντιβενιζελισμός, Μεσοπόλεμος, οικονομική κρίση, φασισμός, κομμουνισμός, καθεστώς, Ιδιώνυμο, Νέο Κράτος, κορπορατισμός, πατερναλισμός, Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός

Περίληψη

Η περίοδος μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, παρά τις προσπάθειες για ειρήνη και οικονομική ευημερία, υπήρξε εποχή δοκιμασίας για την κοινωνία, την οικονομία και τη δημοκρατία. Η εύθραυστη ειρήνη του 1918, η αδυναμία αντιμετώπισης των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων, η παγκόσμια κρίση του 1929 και οι υποβόσκουσες εθνικές διαφορές, ήταν οι κύριες αιτίες διαμόρφωσης ακραίων πολιτικών ιδεολογιών. Συνέπεια αυτών υπήρξε η ανατροπή δημοκρατιών σε ευρωπαϊκές χώρες και η εγκαθίδρυση δικτατορικών καθεστώτων.

Η Ελλάδα, του Μεσοπολέμου είχε να διανύσει μια δύσκολη περίοδο σε όλα τα επίπεδα ζωής. Η κρίση που είχε ως αφετηρία τον Εθνικό Διχασμό, βάθυνε περισσότερο με την άφιξη των προσφύγων, την κατάρρευση της Μεγάλης ιδέας και τις πολιτικές αναταραχές που επακολούθησαν. Ο αποσταθεροποιητικός ρόλος του στρατού στην πολιτική ζωή σε συνδυασμό με την αδυναμία των δύο μεγάλων κομμάτων - Φιλελευθέρων και Λαϊκού - να συνεργαστούν μετά τις εκλογές του 1936 και ο κομμουνιστικός κίνδυνος, οδηγεί τον Γεώργιο Β' στον διορισμό του Ιωάννη Μεταξά, γνωστό για τις αντικοινοβουλευτικές του πεποιθήσεις, ως πρωθυπουργό.

Ο Μεταξάς εγκαθιδρύει δικτατορία επικαλούμενος τον κίνδυνο εσωτερικών ταραχών, διαλύει τη Βουλή, αναστέλλει άρθρα του Συντάγματος και επιβάλλει συγκεντρωτικό καθεστώς. Εξαπολύει κύμα συλλήψεων των πολιτικών ηγετών, προπαγανδίζει την ιδεολογία του καθεστώτος του μέσω της νεολαίας και της εκπαίδευσης, ενώ εφαρμόζει φιλολαϊκά μέτρα και υλοποιεί δημόσια έργα. Στην εξωτερική πολιτική προσπάθησε με ρεαλισμό βάσει των γεωπολιτικών δεδομένων της χώρας, να ισορροπήσει μεταξύ Βρετανίας και Ιταλίας, αποφεύγοντας μάταια την εμπλοκή της χώρας στον διαφαινόμενο πόλεμο.

The leadership of Ioannis Metaxas and the imposition of the regime of 4th of August 1936

Keywords: National Schism, venizelism, anti-venizelism, interwar period, economical crisis, fascism, communism, Idionymo, regime, New State, corporation, paternalism, Third Greek Civilization

Abstract

The period after the First World War, despite the efforts for peace and economic prosperity, constituted a test period for Greece's society, economy and democracy. The fragile peace of 1918, the failure to tackle economic and social problems, the global crisis of 1929 and the underlying national differences represented the main reasons for the development of extreme political ideologies. As a consequence of these were the overthrow of democracy in European countries and the establishment of dictatorial regimes.

Greece, during the interwar period, had to overcome difficulties at all levels of life. The crisis that had as its starting point the National Schism, deepened further with the arrival of refugees, the collapse of the Great Idea and the political turmoil that followed. The destabilizing role of the Army in political life, combined with the weakness of the two major parties- Liberals and Laiko- to cooperate after the elections in 1936 and the communist danger, leads King George II to appoint Ioannis Metaxas, a politician known for his anti-parliament beliefs, as a prime minister.

Metaxas establishes a dictatorship pleading likelihood of internal unrest, dissolves the House, suspends articles of the Constitution and imposes his regime. Political leaders are arrested, the ideology of the regime is propagated through youth and education, friendly for the people measures are applied and public projects are implemented. In foreign policy he attempted to balance between Britain and Italy in the most realistic way given the geopolitical data of the country, avoiding - in vain - the country's involvement in the oncoming war.

Περιεχόμενα

Περίληψη
Abstract

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ	
1.1 Εισαγωγή	5
1.2 Η Ευρώπη κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου	6
1.3 Το Ιδεολογικό Πλαίσιο	8
1.4 Η Διεθνής Οικονομική Κρίση και οι Συνέπειές της	10
1.5 Ανακεφαλαίωση	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ	
2.1 Εισαγωγή	15
2.2 Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου	16
2.2.1 Ο Εθνικός Διχασμός	17
2.2.2 Το Ιδιώνυμο του Βενιζέλου	22
2.2.3 Η ανάμιξη του στρατού στην πολιτική	24
2.2.4 Τα κινήματα του 1933 και του 1935	28
2.3 Οι εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936	29
2.3.1 Το Συμφωνητικό Παλλαϊκού Μετώπου και Φιλελευθέρων	33
2.4 Η Ελληνική Οικονομία κατά τον Μεσοπόλεμο	36
2.5 Ανακεφαλαίωση	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ, Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΗΓΕΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ	
3.1 Εισαγωγή	47
3.2 Η προσωπικότητα του Μεταξά και η πολιτική του διαδρομή	48
3.2.1 Δικτατορία ή Κοινοβουλευτισμός;	52
3.3 Η κυβέρνηση του καθεστώτος	55
3.3.1 Αντίδραση κατά του καθεστώτος	59
3.4 Η Ιδεολογία και ο Πολιτικός Χαρακτήρας του Καθεστώτος	60
3.4.1 Το Νέο Κράτος και ο Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός	61
3.4.2 Ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος	68
3.5 Οικονομική και κοινωνική πολιτική του καθεστώτος	72
3.6 Η εξωτερική πολιτική του καθεστώτος	74
3.7 Ανακεφαλαίωση	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	79
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	84

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τη δεκαετία του 1930, η οικονομική ύφεση και η ανεργία στοίχειωναν την Ευρώπη και δικτατορικά καθεστώτα έκαναν εντυπωσιακή εμφάνιση. Στην Ελλάδα η πολιτική αποσύνθεση του κοινοβουλευτισμού και ο θάνατος κοινοβουλευτικών προσωπικοτήτων όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Παναγής Τσαλδάρης, προετοίμασε το έδαφος για την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας και την επιβολή του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Η περίοδος της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ιωάννη Μεταξά και το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, αποτελεί κομβικό σημείο για την πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας.

Για να γίνει κατανοητή η επιβολή της 4ης Αυγούστου πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν το ευρωπαϊκό πλαίσιο (κυρίως το φασιστικό και το εθνικοσοσιαλιστικό πρότυπο) και δύο εσωτερικοί παράγοντες: η κρίση της αστικής ηγεμονίας (μετά το 1921) και το πολιτειακό ζήτημα, το οποίο ήταν οργανικά δεμένο με τον Εθνικό Διχασμό και τη Μικρασιατική Καταστροφή, η οποία δρώντας ως καταλύτης στην συστημική κρίση που έπληξε την Ελλάδα, είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία απόκτησης κοινωνικής και οικονομικής συνοχής και την αναζωπύρωση του Εθνικού Διχασμού στη δεκαετία του '30.

Την πορεία προς το δικτατορικό καθεστώς, υποδαύλιζε η μεγάλη οικονομική κρίση της διεθνούς οικονομίας στα τέλη της δεκαετίας του '20, η οποία υπέσκαψε τον κοινοβουλευτισμό, απαξίωσε τις κυρίαρχες ιδεολογίες του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού και διευκόλυνε πανευρωπαϊκά, τη δυναμική επεκτατική εμφάνιση του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού. Ακόμη και στην πατρίδα του σύγχρονου κοινοβουλευτισμού, τη Βρετανία, ήταν έντονη η αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού και η αναζήτηση αυταρχικών λύσεων.¹

Ο Ιωάννης Μεταξάς, ως ηγέτης πολιτικών κομμάτων αρχικά και ως ηγέτης ενός καθεστώτος μετέπειτα, έδρασε μέσα στο γενικό πολιτικό πλαίσιο που αναφέρθηκε παραπάνω.

Η παρούσα μελέτη της πολιτικής ηγεσίας του Ιωάννη Μεταξά και της επιβολής του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, γίνεται στο πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών Διεθνών Σχέσεων και Πολιτικών με κατεύθυνση

¹ Πετράκη, Μ., *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά*, Εκδόσεις Καθημερινή, Αθήνα, 2014, σελ. 16-17.

την Διακυβέρνηση, του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Ποιο ήταν το πολιτικό πλαίσιο και οι θεσμικές συνθήκες μέσα από τις οποίες προέκυψε η ηγεσία και το καθεστώς Μεταξά; Ήταν οι επικρατούσες στην Ευρώπη πολιτικοοικονομικές συνθήκες ή συνέβαλαν και εσωτερικοί παράγοντες στην επιβολή του καθεστώτος; Σκοπός της εργασίας είναι να εξετασθούν οι παράγοντες που επέτρεψαν την κατάληψη της εξουσίας από τον Μεταξά και οι παράγοντες εκείνοι που εξηγούν τη διατήρηση της εξουσίας του. Θα ερευνηθούν και θα παρουσιασθούν τα γεγονότα, και η ηγεσία του μέσα στο πνεύμα της εποχής του, στο πολιτικό πλαίσιο και στο ευρύτερο πλέγμα των ιστορικών εξελίξεων, ο ρόλος και η επιρροή του ίδιου και του κόμματός του στην πολιτική ζωή της Ελλάδας καθώς και η επιβολή του καθεστώτος του σε μια κρίσιμη και πλούσια γεγονότων περίοδο σε ελληνικό και σε παγκόσμιο επίπεδο. Ιδιαίτερα, θα αναπτυχθούν τα βασικά χαρακτηριστικά της Ευρωπαϊκής και της Ελληνικής πολιτικής ζωής με την επικρατούσα πόλωση που πήγαζε από την εποχή του Εθνικού Διχασμού, η οποία δεν άφηνε περιθώρια συνεννόησης μεταξύ των κομμάτων, οι παρεμβάσεις του στρατού στα πολιτικά πράγματα, η προσπάθεια καταστολής του κομμουνιστικού κινήματος και τα έντονα προβλήματα της χώρας, κυρίως μετά το 1932.

Η προσπάθεια σκιαγράφησης του πορτραίτου της πολιτικής ηγεσίας του Ι. Μεταξά, βασίστηκε στη μελέτη πρωτογενών πηγών και βιβλιογραφίας. Το πρωτογενές υλικό είναι κυρίως ημερολόγια πρωταγωνιστών της εποχής, δημοσιεύσεις εφημερίδων, οπτικό και ηχητικό υλικό και έγγραφα αρχεία. Η βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη, είναι μεν πλούσια όσον αφορά τη μελέτη των ιστορικών γεγονότων πριν και μετά την περίοδο του 1936, ελλειμματική δε όσον αφορά τον ηγέτη Μεταξά, παρά την προσπάθεια των τελευταίων δεκαετιών όπου εμφανίζονται αξιόλογα ερευνητικά συγγράμματα. Σημαντικό είναι το έργο του Γρ. Δαφνή στο οποίο παρουσιάζεται η Ελλάδα του Μεσοπολέμου, τα ημερολόγια πρωταγωνιστών της εποχής καθώς και οι μελέτες των Θ. Βερέμη και Μ. Πετράκη μέσα από τα οποία αντλούνται πολύτιμα στοιχεία για την πολιτική σκηνή της περιόδου και για το καθεστώς.

Η εργασία αναπτύσσεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο κατά τον μεσοπόλεμο, στην Ευρώπη. Στο δεύτερο, γίνεται μια ανασκόπηση της πολιτικής και οικονομικής κατάστασης στην Ελλάδα για την ίδια

περίοδο, με ιδιαίτερη αναφορά σε στοιχεία όπως ο Εθνικός Διχασμός, το Ιδιώνυμο, ο ρόλος του στρατού στην πολιτική ζωή με τα κινήματα που επιχείρησε, και οι εκλογές του 1936 και τα επακόλουθα αυτών, που βοηθούν στην κατανόηση της επιβολής της δικτατορίας του Μεταξά. Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζεται η πολιτική Μεταξά και η επιβολή του καθεστώτος του καθώς και η οικονομική και εξωτερική του πολιτική. Η εργασία ολοκληρώνεται με τον επίλογο στον οποίο γίνεται μια συνολική ανακεφαλαίωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

1.1 Εισαγωγή

Την επαύριον των Βερσαλλιών, ο *Foch* είχε πει: «*Η ειρήνη αυτή δεν είναι παρά μια εικοσαετής ανακωχή*».² Ο νικητής του Α' Παγκοσμίου Πολέμου μπορούσε να βλέπει από τη σκοπιά του καθαρά τα μελλούμενα. Οι λαοί ούτε μπορούσαν ούτε ήθελαν να τα δουν, ενώ οι ηγέτες τους αισθάνονταν την υποχρέωση να δίνουν έκφραση στους πόθους των λαών τους. Η περίοδος του Μεσοπολέμου, δηλαδή, το χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, χαρακτηρίζεται από μεγάλες αλλαγές στο οικονομικό, ιδεολογικό και κοινωνικό επίπεδο ζωής των ανθρώπων. Το κλίμα αισιοδοξίας σχετικά με τη δυνατότητα να κυριαρχήσει η ειρήνη σε παγκόσμιο επίπεδο και η ψευδαίσθηση της ευμάρειας που επικρατούν στην πρώτη δεκαετία, δίνουν τη θέση τους στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική κρίση που ξεσπά το 1929 και που οδηγεί τελικά στην ανάπτυξη αυταρχικών καθεστώτων στην Ευρώπη και στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί η πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βασικά στοιχεία αυτής της περιόδου ήταν η σύσταση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) και η προσπάθεια των κρατών να αντιμετωπίσουν τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Η περίοδος 1920-1940 είναι σημαντικότερη από ιστορική και ιδεολογική άποψη, αφού έχουμε τον σχηματισμό συνολικών ιδεολογικών χαρακτηριστικών όπως του κομμουνισμού, των διαφόρων μορφών του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού. Τα τρία αυτά ιδεολογικά στρατόπεδα διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο

² Μεταξάς, Ι., *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, Επιμέλεια Φαίδων Βρανάς, Εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα, τ. Δ', σελ. 21.

και μαζί με την διεθνή οικονομική κρίση του 1929 και τις συνέπειές της στον ευρωπαϊκό χώρο, οδήγησαν στην εγκαθίδρυση δικτατορικών καθεστώτων σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη.

1.2 Η Ευρώπη κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου

Η σύσταση το 1920, του πρώτου μεγάλου παγκόσμιου οργανισμού, της ΚτΕ που είχε ως σκοπό την παγίωση της ειρήνης με εγγυητές τα ίδια κράτη-μέλη, φάνηκε να εμπνέει τους ηγέτες των περισσότερων κρατών-μελών της διεθνούς κοινωνίας κατά τη δεκαετία 1920-1930.³ Βέβαια κανείς δεν έτρεφε αυταπάτες ότι η σύσταση της ΚτΕ δε θα αναιρούσε τη λειτουργία του καθεστώτος που προσδιόριζε μέχρι τότε τις επιμέρους σχέσεις των κρατών, τα οποία προέτασαν το εθνικό έναντι του γενικού συμφέροντος της διεθνούς κοινωνίας. Τον Δεκέμβριο του 1914, ο Γούντροου Ουίλσον υποστήριξε ότι οποιαδήποτε συμφωνία για ειρήνη θα έπρεπε να είναι προς το συμφέρον των ευρωπαϊκών εθνών και τον Ιανουάριο του 1917, την αρχή ότι κάθε άνθρωπος θα πρέπει να μένει ελεύθερος να διαλέγει την πολιτεία στην οποία θα ζει. Η ΚτΕ, όπως επινοήθηκε από τον Ουίλσον, δεν έγινε μόνο για να εγγυηθεί την εδαφική ακεραιότητα των κρατών-μελών της αλλά μπορούσε να διευκολύνει μελλοντικές εδαφικές ρυθμίσεις σύμφωνα με την αρχή της αυτοδιάθεσης.⁴

Η ένταξη το 1926 στην ΚτΕ, της ηττημένης στον Πρώτο Πόλεμο, Γερμανίας υπό τον καγκελάριο *Custav Stresemann*, έδειχνε προς την παραπάνω κατεύθυνση με δεδομένο ότι ένα έτος νωρίτερα, είχε στο Λοκάρνο συνομολογήσει με τη Γαλλία, το Βέλγιο, τη Μ. Βρετανία και την Ιταλία τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος που είχε θεσπιστεί με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και την ειρηνική επίλυση των διεθνών διαφορών. Με το Σύμφωνο Μπριάν-Κέλογκ το 1928 είχε κηρυχτεί ο πόλεμος «εκτός νόμου», ενώ το επόμενο έτος ο Αριστείδης Μπριάν, ως υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας, είχε προτείνει την ένωση της Ευρώπης σε ενιαίο διακρατικό σχήμα. Στην εκπνοή της δεκαετίας του 1920, το μέλλον της ειρήνης διαφαινόταν αισιόδοξο.

Η πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία, χαρακτηρίζεται από την δύσκολη μετάβαση από την οικονομία του πολέμου στην οικονομία της ειρήνης και από την επίτευξη μιας αισθητής οικονομικής ανάκαμψης. Σε διαφορετικό βαθμό ανά χώρα και παραγωγικούς τομείς, η

³ Κολιόπουλος, Ι., *et al*, *Ιστορία του Νεώτερου και του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα, www.ebooks.edu.gr, προσπ. 30/03/2015.

⁴ Ferguson, N., *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος Στρατιωτική, διπλωματική και κοινωνική ιστορία 1914-1918*, τ. 2, Εκδόσεις Ιωλκός, 2008, Αθήνα, σελ. 770-771.

βιομηχανική παραγωγή αυξανόταν κατά 50% στην ευρύτερη έκταση της Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής.⁵ Επιπλέον, αναδύονταν συνεχώς τα προβλήματα που σχετίζονταν με τις νέες οικονομικές εξελίξεις στην Ευρώπη, όπως, η δυσχέρεια στην εξεύρεση αγορών για τα βιομηχανικά αγαθά που παράγονταν με αυξημένους ρυθμούς και η δυσπραγία του αγροτικού κόσμου εξαιτίας της μείωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών με δημοκρατικό τρόπο θεωρούνταν αναγκαία στο πλαίσιο της διασφάλισης των συνθηκών ειρήνης και σταθερότητας.

Μια πειστική απάντηση και από τα δημοκρατικά κράτη της Ευρώπης στα ανοιχτά κοινωνικά προβλήματα ήταν αναγκαία, κατά μείζονα λόγο σε μια εποχή που είχαν ήδη διατυπωθεί δύο διαφορετικές προτάσεις, εμπνευσμένες από τα αυταρχικά καθεστώτα που είχαν μόλις επικρατήσει στη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία, έστω και σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα.⁶ Ενώ μέχρι το 1920 η Ευρώπη δυτικά των Σοβιετικών συνόρων αποτελούνταν από κοινοβουλευτικά καθεστώτα, μέσα στα επόμενα 20 χρόνια οι φιλελεύθεροι πολιτικοί θεσμοί υποχώρησαν ή ανατράπηκαν και στη θέση τους εμφανίστηκαν αυταρχικά στρατοκρατικά καθεστώτα. Οι δημοκρατικοί θεσμοί επιβίωσαν μόνο στη Βρετανία, τη Γαλλία, τη Φιλανδία, την Ιρλανδία, τη Σουηδία και την Ελβετία. Το Σεπτέμβριο του 1923, η Γαλλία ήταν απασχολημένη με το ζήτημα της κατάληψης του Ρουρ, μετά την παύση της παθητικής αντίστασης των Γερμανών. Η κυβέρνηση του Πουανκαρέ, εκτός από τα πολιτικά προβλήματα που αντιμετώπιζε έχοντας στο εσωτερικό της σοσιαλιστές, κομμουνιστές και ριζοσπάστες, αντίθετους με την πολιτική του, αντιμετώπιζε σοβαρές οικονομικές δυσκολίες με το φράγκο να πέφτει συνεχώς. Στην Αγγλία, η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Ο Οκτώβριος του 1922, βρίσκει την κυβέρνηση συνεργασίας υπό τον Λούδ Τζώρτζ που είχε σχηματισθεί το 1916, να καταρρέει και μετά από εκλογές να αναλαμβάνει ο Συντηρητικός Μπόναρ Λω με καθαρά τυπική πλειοψηφία. Τον Λω, μετά τον θάνατό του τον Οκτώβριο 1923, διαδέχεται στην πρωθυπουργία ο Μπάλντουϊν. Στο τέλος του 1923 και μετά από νέες εκλογές, το Συντηρητικό κόμμα ηττείται. Τα προβλήματα είναι πολύ σοβαρά με την ανεργία να διογκώνεται και την ακρίβεια της ζωής να αυξάνει ενώ εκκρεμεί και το ζήτημα των χρεών προς την Αμερική.⁷

⁵ Κολιόπουλος, Ι., *et al*, ό.π.

⁶ Κολιόπουλος, Ι., *et al*, ό.π.

⁷ Δαφνής, Γ., *Η Ελλάδα Μεταξύ Δύο Πολέμων 1923-1940*, τ. Α', Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σελ. 37-38 και 98-99.

Στην ΕΣΣΔ, μετά το θάνατο του Λένιν (1924) και στο όνομα της πειθαρχίας και της ενότητας του Κομμουνιστικού Κόμματος, ο Στάλιν θα επιχειρήσει, την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, υπό τη δική του συγκεντρωτική εξουσία. Η κρατικοποίηση της καλλιεργήσιμης γης και η επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης στο πλαίσιο μιας αυστηρά προγραμματισμένης οικονομίας υπό τον πλήρη έλεγχο του κράτους, θα λειτουργήσει έτσι ώστε να επισπεύσει την πορεία προς τον σοσιαλισμό.

Μία άλλη πρόταση, αυτή της φασιστικής ιδεολογίας, με διαφορετική αφετηρία και αντίθετη στις αρχές του φιλελευθερισμού, είχε διατυπωθεί από τον Μπενίτο Μουσολίνι. Χαρακτηριστικά της ήταν η έξαρση του εθνικισμού, η διεκδίκηση στο όνομα του «δικαιώματος» των Ιταλών να δημιουργήσουν ισχυρό κράτος, η έξαρση της δύναμης και της βίας ως παραγώγων της πολιτικής και η επίκληση συνθημάτων υπέρ της κοινωνικής ισότητας - κατά παραφθορά του σοσιαλιστικού δόγματος. Η άνοδος των φασιστών στην εξουσία συνδέεται άμεσα με την ανησυχία που είχε προκαλέσει σε ισχυρή μερίδα της κοινής γνώμης η αίσθηση, αφενός, ότι η Ιταλία είχε αδικηθεί από τους νικητές συμμάχους μετά τη λήξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και ο φόβος, αφετέρου, μήπως διαταραχτεί η κοινωνική τάξη από τις ταραχές και τις απεργίες που είχαν ξεσπάσει. Η βαθμιαία ταύτιση κόμματος και κράτους θα οδηγήσει στην ολοκληρωτική κατάλυση των δημοκρατικών θεσμών και στη δημιουργία ενός προτύπου για τους οπαδούς του αυταρχισμού.⁸ Στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά και του κομμουνισμού και των διαφόρων μορφών φασισμού, θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα.

1.3 Το Ιδεολογικό Πλαίσιο

Ο ηγέτης ενός κράτους καθορίζει την πολιτική, η οποία ασχολείται με τις αποφάσεις, τις πολιτικές πρακτικές, τις πρωτοβουλίες, τα λάθη, τις επιτυχίες. Η πολιτική δηλαδή περιγράφει την πρακτική. Την θεωρητική όμως βάση για την εφαρμογή της πολιτικής την παρέχει η ιδεολογία. Άλλωστε η αναλυτική δύναμη της ιδεολογίας είναι η δυναμική και ιστορική σχέση των ιδεών με τις εφαρμοζόμενες πρακτικές σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο.⁹

⁸ Κολιόπουλος, Ι., *et al*, ό.π.

⁹ Παπαδημητρίου, Δ., *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα, 2012, σελ. 21.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, τρία κύρια ιδεολογικά στρατόπεδα ανταγωνίζονταν μεταξύ τους, ο φασισμός, ο κομμουνισμός και η φιλελεύθερη δημοκρατία. Το φασιστικό στρατόπεδο ιδρύθηκε στην Ιταλία από τον Μουσολίνι και από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 κατευθυνόταν από το ναζιστικό καθεστώς της Γερμανίας. Το πνεύμα του ήταν συγγενές προς αυτό του Στρατηγού Φράνκο της Ισπανίας και απέκτησε και κάποιους μιμητές όπως την Σιδηρά Φρουρά της Ρουμανίας και μερικούς περιθωριακούς θαυμαστές σε δημοκρατικές χώρες. Το δημοκρατικό στρατόπεδο είχε διαμορφωθεί από τις νικήτριες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δυνάμεις –Γαλλία, Βρετανία, Ιταλία και ΗΠΑ, με την Ιταλία να έχει όπως προαναφέρθηκε ένα διαφορετικό δρόμο και τις ΗΠΑ να επιλέγουν τον απομονωτισμό. Το στρατόπεδο αυτό ήταν ο υπεύθυνος της Συνθήκης των Βερσαλλιών, της ΚτΕ και των κρατών της «Νέας Ευρώπης» που σχηματίστηκαν μετά το 1918, δέχθηκε όμως πλήγμα κατά τη δεκαετία του 1930 με την ανάδυση δικτατοριών, από την αποτυχία της ΚτΕ και από την πολιτική του κατευνασμού.¹⁰

Πολύ σύντομα μετά την εμφάνιση του στην Ιταλία ως κίνημα του Μουσολίνι, ο Φασισμός, έγινε παράδειγμα για τους εθνικοσοσιαλιστές στη Γερμανία, τη Φάλαγγα του Φράνκο στην Ισπανία, των Ουστάσι στην Κροατία ακόμη και των Μελανοχιτώνων του Σερ Όσβαλντ Μόσλι στη Βρετανία. Το ιδεολογικό του υπόβαθρο ήταν ένα μείγμα δεξιών και αριστερών χαρακτηριστικών που συχνά προσέλκυε απογοητευμένους σοσιαλιστές και πρώην μαρξιστές όπως τον Μουσολίνι.¹¹

Μέρος της φασιστικής οικογένειας έγινε πολύ γρήγορα ο ναζισμός με αιχμή το Εθνικό Σοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα του Χίτλερ. Το επαναστατικό, λαϊκιστικό σοσιαλιστικό μέρος του προσωπείου του συνδυαζόταν με σκληρά εθνικιστικά στοιχεία με κυρίαρχο αυτό της ανώτερης και κυρίαρχης γερμανικής φυλής.¹² Όταν στις 30 Ιανουαρίου 1933, ανέβηκε στην εξουσία ο Χίτλερ, το σύστημα των Βερσαλλιών αποδείχθηκε ότι ήταν «ένα σπίτι από τραπουλόχαρτα».¹³

Από την άλλη πλευρά, ο κομμουνισμός γέννησε ένα παγκόσμιο επαναστατικό-ριζοσπαστικό κίνημα που άντλησε το ιδεολογικό του υπόβαθρο από τον Μαρξισμό-

¹⁰ Davies, N., *Η Ευρώπη Σε Πόλεμο, Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του Φασισμού -1939-1945*, Τόμος 1, Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα, 2007, σελ. 82-83.

¹¹ Davies, N., ό.π. σελ. 84.

¹² Davies, N., ό.π. σελ. 84-85.

¹³ Kissinger, H., *Διπλωματία*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 1995, σελ. 321.

Λενινισμό. Ο διαλεκτικός υλισμός με τη «σύγκρουση αντίθετων δυνάμεων κινούμενων από κοινωνικο-οικονομικές αντιφάσεις», προσπάθησε να εξηγήσει όλους τους τομείς της ανθρώπινης ζωής. Οι καθοδηγούμενες από τον Μαρξισμό πολιτικές δυνάμεις αποτελούσαν τις «δυνάμεις της προόδου» που πάλευαν ενάντια στις «δυνάμεις της αντίδρασης». Η κοινωνία θεωρούνταν «μια αναβράζουσα μάζα ανταγωνιζόμενων ομάδων», η ηρεμία της οποίας θα ερχόταν μόνο μετά την ανάδειξη ως νικήτριας, της εργατικής τάξης. Στην οικονομία ο ανταγωνισμός γινόταν μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών συμφερόντων, για τον έλεγχο των μέσων παραγωγής, δηλαδή τους ενεργειακούς πόρους, τις μεταφορές, τη βιομηχανία και τη γεωργία. Σύμφωνα με τον διαλεκτικό υλισμό, η ανθρώπινη εξέλιξη θα περνούσε από πέντε στάδια. Οι πιο προηγμένες χώρες βρίσκονταν στο τέταρτο στάδιο στο οποίο κυριαρχούσε ο καπιταλισμός. Στο επόμενο στάδιο, θα ξεπεθούσε μέσα από την εργατική τάξη μία επανάσταση που θα κήρυσσε την αταξική σοσιαλιστική εποχή, την «δικτατορία του προλεταριάτου». Ο Μαρξ βέβαια πέθανε το 1883 χωρίς να προλάβει να δει την επανάσταση και τα μετά από 70 σχεδόν χρόνια, αποτελέσματά της.¹⁴

1.4 Η Διεθνής Οικονομική Κρίση και οι Συνέπειές της

Αφετηρία της μεγάλης οικονομικής κρίσης του 1923-1932 στάθηκε η αιφνίδια ραγδαία πτώση των τιμών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης. Η κρίση ξέσπασε στις ΗΠΑ τον Οκτώβριο του 1929 με την κατάρρευση των αξιών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης και ήταν μια κρίση «διαρθρωτική» και όχι «απλά κρίσις κυκλικής διακυμάνσεως ή λειτουργίας».¹⁵ Εκδηλώθηκε με την μαζική πώληση μετοχών και κατακόρυφη πτώση του Γενικού Δείκτη έχοντας προηγηθεί μία περίοδος υπερδανεισμού και μεγάλης ρευστότητας. Αποτέλεσμα ήταν η κατάρρευση της αγοράς. Η πτώση της αξίας των μετοχών οφειλόταν στον υπερδανεισμό που οδήγησε σε κρίση ρευστότητας και σε πιστωτική κρίση και στην υπερπαραγωγή και μη απορρόφηση των αγροτικών αγαθών. Την πτώση των τιμών των εμπορευμάτων ακολούθησε η πτώση του βιοτικού επιπέδου των γεωργών. Η μείωση της κατανάλωσης αγαθών οδήγησε στην πτώση των τιμών και σε άλλους τομείς με την αλυσιδωτή έκρηξη της κρίσης για την αντιμετώπιση της οποίας δεν υπήρχαν διεθνείς θεσμοί.¹⁶ Οι διαδοχικές πτωχεύσεις τραπεζών στις Ηνωμένες Πολιτείες, η απόσυρση των

¹⁴ Davies, N., ό.π. σελ. 88-89.

¹⁵ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ.31.

¹⁶ Σακκάς, Γ., στο http://www.mediterraneanstudies.gr/tms/docs/neoteri_europaiki_istoria_simeioseis.pdf, προσπ. 01/04/2015.

αμερικανικών κεφαλαίων από την Ευρώπη, κυρίως από τη Γερμανία, η παγκόσμια μείωση της βιομηχανικής παραγωγής και των εμπορικών συναλλαγών και η αποδιοργάνωση του διεθνούς νομισματικού συστήματος με την υποτίμηση και της αγγλικής λίρας το 1931, η κατάργηση του «κανόνα του χρυσού», η κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου ήταν οι άμεσες επιπτώσεις της κρίσης.¹⁷ Πέρα όμως από τις οικονομικές, δραματικές ήταν οι κοινωνικές συνέπειες, καθώς το 1932 καταγράφηκαν πάνω από τριάντα εκατομμύρια άνεργοι παγκοσμίως - πέντε εκατομμύρια μόνο στη Γερμανία, στην οποία η κρίση είχε μεγάλο αντίκτυπο εξαιτίας της εξάρτησής της από τα αμερικανικά δάνεια. Ακραίοι πολιτικοί σχηματισμοί (εθνικιστές-ναζιστές και κομμουνιστές) βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να επιλύσουν με δυναμικό τρόπο τα προβλήματα. Στις ΗΠΑ η ανεργία μεταξύ 1929 και 1933 αυξήθηκε κατακόρυφα, φτάνοντας το 25% και περίπου το 1/4 των τραπεζών πτώχευσε. Από το τέλος της ύφεσης ανέλαβε να βγάλει την Αμερική η κυβέρνηση του Φραγκλίνου Ρούζβελτ, ο οποίος ανέλαβε την προεδρία το 1933. Εφαρμόζοντας τη στρατηγική που πρότεινε ο Βρετανός οικονομολόγος, John Maynard Keynes, ο πρόεδρος των ΗΠΑ με το πρόγραμμα *New Deal*, επιστράτευσε τις δυνατότητες της κρατικής μηχανής για να αναζωογονήσει την παγωμένη οικονομία. Χιλιάδες θέσεις εργασίας δημιουργήθηκαν για να εκτελεστούν μεγάλα δημόσια έργα με σκοπό την κυκλοφορία του χρήματος στην αγορά και την αναζωογόνηση του κύκλου προσφοράς και ζήτησης. Στα πλαίσια αυτού του σχεδίου, άρχισαν να εφαρμόζονται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 επιδόματα ανεργίας και μέτρα κοινωνικής πολιτικής που δεν υπήρχαν πριν από το 1935. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού των ΗΠΑ αυξήθηκε σε 5,9% του ΑΕΠ το 1934, από 4,5% το αμέσως προηγούμενο έτος.¹⁸ Η επέμβαση του κράτους στον ιδιωτικό τομέα στη μητρόπολη της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς αποτέλεσε υπόδειγμα και για την Ευρώπη, στην οποία ο ρόλος του κράτους ήταν πάντα σημαντικός. Η πολιτική του κρατικού σχεδιασμού και της μέριμνας αποτέλεσε κανόνα για τον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο και επεκτάθηκε στα συστήματα των περισσότερων χωρών του μεσοπολέμου. Ένας τρόπος για την ανάκαμψη της οικονομίας ήταν και η αύξηση των πολεμικών δαπανών. Όμως ο συγκεντρωτισμός έφερε πιο κοντά τον

¹⁷ Σακκάς, Γ., ό.π.

¹⁸ Λαζαρέτου, Σ., *Η κρίση του 1929 Η Ελληνική Οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδας για τα έτη 1928 – 1940*, από <http://www.bankofgreece.gr>, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2009, προσπ. 01/04/2015.

πόλεμο.¹⁹ Το πλήγμα που δεχόταν το φιλελεύθερο δημοκρατικό πρότυπο ήταν ισχυρό ενώ η προοπτική της ευημερίας κατέρρευε.

Η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 φαινόταν ότι είχε κυριαρχήσει στο διεθνές στερέωμα, δεχόταν την αυστηρή κριτική των εχθρών της. Η σταλινική ΕΣΣΔ και η φασιστική Ιταλία, αλλά και οι οπαδοί τους στο εσωτερικό των δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης ενθαρρύνονταν και ενισχύονταν στην αντίθεσή τους κατά του φιλελευθερισμού. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της Γερμανίας, όπου το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα του Αδόλφου Χίτλερ, από το 2,6% των ψήφων στις εκλογές του 1928, αυξάνει εντυπωσιακά τη δύναμή του, στο 44% στις εκλογές του Μαρτίου 1933, μετά την εκδήλωση της διεθνούς οικονομικής κρίσης και τις επιπτώσεις της στη Γερμανία και καταλαμβάνει την εξουσία, μη αρκούμενο βέβαια μόνο στη χρήση δημοκρατικών μεθόδων. Η άσκηση βίας κατά των αντιφρονούντων από ένστολους οπαδούς του κόμματος, με την ανοχή των κρατικών οργάνων, συνέπεσε με τη συγκατάβαση, αρχικά, των μετριοπαθών πολιτικών σχηματισμών στο όνομα της κοινής αντίθεσης στον κομμουνισμό. Ο Χίτλερ, έχοντας ανακηρυχθεί, χάρη στη χρήση ανάλογων μεθόδων, «καγκελάριος», κατήργησε μετά από δημοψήφισμα, το 1934, τη δημοκρατία και αυτοαναγορεύθηκε πρόεδρος του Ράιχ -ενός ενιαίου πλέον γερμανικού κράτους και όχι ομοσπονδιακού- συγκεντρώνοντας όλες τις εξουσίες και καταπνίγοντας κάθε εκδήλωση εσωτερικής ιδεολογικής διαφοροποίησης.²⁰ Η ολοκληρωτική επικράτηση του ναζισμού στη Γερμανία μπορεί να εξηγηθεί με μερικά βασικά στοιχεία του νέου καθεστώτος, όπως ήταν: η αποτελεσματική προπαγάνδα υπέρ αυτού, η αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων της οικονομίας, η δραστική μείωση της ανεργίας και η βίαιη καταστολή κάθε αντίδρασης. Παρόλα αυτά όμως, στα επόμενα έτη θα αποδειχτεί ότι η επικράτηση αυτή αποτελούσε κίνδυνο για τη δημοκρατία και για την παγκόσμια ειρήνη. Σύμφωνα με τον Χίτλερ, οι Γερμανοί, ως καθαρόαιμοι «Άρειοι», όφειλαν να συνενώσουν όλους τους λαούς που μιλούσαν την ίδια γλώσσα και είχαν το ίδιο αίμα και να επεκτείνουν την κυριαρχία τους προς τα ανατολικά, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον απαραίτητο για την επιβίωσή τους «ζωτικό χώρο» (*Lebensraum*).²¹

¹⁹ Ξηρός, Γ., *Η Οικονομική Ιστορία του Μεσοπολέμου*, <http://xiros.blogspot.gr/2010/11/blog-post.html>, προσπ. 01/04/2015.

²⁰ Κολιόπουλος, Ι., *et al*, ό.π.

²¹ Κολιόπουλος, Ι., *et al*, ό.π.

Μέχρι το 1928 στην Ιταλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία, την Ουγγαρία, την Αυστρία, τη Γιουγκοσλαβία, την Πολωνία και τη Λιθουανία υπήρχαν δικτατορίες. Μετά την ύφεση στη δεκαετία του 1930, και τα Βαλκάνια γνώρισαν ολοκληρωτικά καθεστώτα. Στην Ελλάδα ο Μεταξάς, στη Βουλγαρία ο Γκεόργκιεφ, στη Ρουμανία η γνωστή ως Σιδηρά Φρουρά.

1.5 Ανακεφαλαίωση

Το σύστημα της συλλογικής ασφάλειας που υποσχόταν η ΚτΕ δεν θα μπορούσε να αντικαταστήσει την ανταγωνιστική πρακτική μεταξύ των κρατών. Η προσδοκία ήταν η συνύπαρξη των δύο αυτών αντιλήψεων: η διατήρηση της ειρήνης και η αποφυγή ενός νέου πολέμου. Η εκδήλωση προβλημάτων στη νομισματική ρευστότητα της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και οι πιέσεις για την αποπληρωμή των πολεμικών χρεών και των πολεμικών αποζημιώσεων τις οποίες όφειλαν να καταβάλουν οι ηττημένοι στους νικητές, δεν άργησαν να εκδηλώσουν τους πρώτους κραδασμούς στο μεταπολεμικό οικοδόμημα. Η δικτατορία του μονοκομματικού κράτους στηριγμένο σε καταπιεστικές αστυνομικές μεθόδους, στη μεγαλόστομη προπαγάνδα και στη λατρεία του χαρισματικού ηγέτη με οποιοδήποτε όνομα κι αν εμφανιζόταν αυτός, Ντούτσε, Φύρερ, Καουντίγιο, μιλούσε για κινητοποίηση και απελευθέρωση των μαζών με ριζοσπαστικό, επαναστατικό και εθνικιστικό τρόπο.

Η ΚτΕ εξασθενεί δραματικά και τελικά καταρρέει ενώ το σύστημα «συλλογικής ασφάλειας», το οποίο σκόπευε να εγγυηθεί τη διατήρηση της ειρήνης, αποδεικνύεται ανίσχυρο να αναχαιτίσει τις εκβιαστικές πρωτοβουλίες των ισχυρών αυταρχικών δυνάμεων του πλανήτη. Το 1931 αδυνατεί να αποτρέψει την κατάληψη της Μαντζουρίας από την Ιαπωνία και τη μετατροπή της σε προτεκτοράτο αυτής. Η ματαίωση των σχεδίων της ΚτΕ για έναν γενικό αφοπλισμό φέρνει ακόμη πιο κοντά την πλήρη απαξίωσή της, με αποτέλεσμα την μη επιβολή κυρώσεων κατά της επιτιθέμενης στην ανίσχυρη Αιθιοπία φασιστικής Ιταλίας. Οι Αγγλο-Γάλλοι ακολουθώντας πολιτική κατευνασμού (*appeasement*), δεν ήθελαν να θίξουν την Ιταλία και να προκαλέσουν γενική ανάφλεξη.²² Με την αποχώρηση δε, από τους κόλπους της ΚτΕ, της Ιαπωνίας αρχικά, της ναζιστικής Γερμανίας στη συνέχεια και της Ιταλίας το

²² Σακκάς, Γ., ό.π.

1935, εγκαινιάζεται η εκστρατεία κατά του διεθνούς κράτους δικαίου, η οποία θα οδηγήσει στη διάλυση της ΚτΕ και στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

2.1 Εισαγωγή

Η έναρξη του ελληνικού Μεσοπολέμου ορίζεται στην εποχή της Μικρασιατικής Καταστροφής και εκτείνεται μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Για την Ελλάδα αποτέλεσε περίοδο μεγάλων και ριζικών αλλαγών για την ελληνική κοινωνία, γεμάτη ταραχές, αντιφάσεις και πτωχεύσεις αλλά και κλειδί για την κατανόηση και διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας μέχρι σήμερα. Η ήττα και η Μικρασιατική Καταστροφή τερμάτισε μια δεκαετία συνεχών πολεμικών συγκρούσεων, ενταφίασε το μύθο της Μεγάλης Ιδέας και οδήγησε στο ξέφτισμα των επεκτατικών βλέψεων για τις αλύτρωτες περιοχές. Το ιδεολογικό κενό που προέκυψε έπρεπε να αντικατασταθεί από κάτι νέο. Η εθνική ιδέα πλέον ταυτίστηκε με την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, την αφομοίωση των κατοίκων των Νέων Χωρών και των προσφύγων με βασικούς στόχους την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και την εγχάραξη μίας νέας εθνικής ταυτότητας μέσα στα νέα σύνορα. Με την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας της Άγκυρας το 1930, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ξεκαθαρίστηκαν οριστικά τα εκκρεμής ζητήματα και οι αλυτρωτικές βλέψεις της χώρας τελείωσαν οριστικά. Με το Σύμφωνο Φιλίας της Ρώμης, μεταξύ Βενιζέλου και Μουσολίνι, η χώρα στράφηκε στη δημιουργία σχέσεων φιλίας με τη γειτονική Ιταλία και στην έξοδο από την απομόνωση προσεγγίζοντας συγχρόνως και δημιουργώντας φιλικές σχέσεις με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη με την υπογραφή Συμφώνων.²³ Κατά τη δεύτερη περίοδο του Βενιζελισμού (1928-1932) η προσπάθεια του αστικού εκσυγχρονισμού στηρίχθηκε στην εθνική ομογενοποίηση και στο νέο μύθο που ήταν η Αβασίλευτη Δημοκρατία και η λήθη του παρελθόντος.²⁴ Ο «εξωτερικός εχθρός» αντικαταστάθηκε σταδιακά από τον «εσωτερικό εχθρό», ο οποίος εντοπίστηκε στο νεοεμφανισθέν Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Ο αντικομμουνισμός αναδείχθηκε σε βασικό συστατικό της εθνικής ιδεολογίας και ταυτίστηκε με κάτι ξένο και αντεθνικό. Το

²³ Δαφνής, Γ., *Η Ελλάδα Μεταξύ Δύο Πολέμων 1923-1940*, τ. Β', Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σελ. 464-466 και 471-479.

²⁴ Δαφνής, Γ., *ό.π.*, τ. Β', σελ. 10.

αντικομμουνιστικό στοιχείο διατήρησε ο Μεταξάς στο καθεστώς του, στην προσπάθειά του να εισαγάγει ένα νέο σύστημα εθνικής ιδεολογίας.²⁵

Στις επόμενες ενότητες θα παρουσιαστεί η ελληνική πολιτική κατάσταση και θα τεθούν τα ζητήματα του Εθνικού Διχασμού, της αντιπαλότητας των δύο παρατάξεων, βενιζελικών – μοναρχικών, της μικρασιατικής καταστροφής, των παλινωδιών για τη λειτουργία της δημοκρατίας κατά τη δεκαετία του 1920 και του ρόλου του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. Επίσης θα παρουσιαστεί η επιστροφή και ο ρόλος του Βενιζέλου, ο νόμος του Ιδιώνυμου και οι πολιτικές διενέξεις στο διάστημα 1932-1936. Τα γεγονότα αυτά μαζί με την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας θα βοηθήσουν στην εξήγηση και την κατανόηση της αναπόφευκτης επιβολής της δικτατορίας Μεταξά.

2.2 Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Για την Ελλάδα ο πόλεμος έληξε το 1923, έχοντας κληροδοτήσει τρομακτικά προβλήματα. Κάποια από αυτά τα αντιμετώπισε επιτυχώς προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί τη δεκαετή εκεχειρία. Έτσι, αποκατέστησε ενάμιση εκατομμύριο πρόσφυγες και τακτοποίησε περνώντας μέσα από επικίνδυνα μονοπάτια, τις σχέσεις της με τα γειτονικά κράτη. Η εργασία των κυβερνήσεων συνεργασίας των ετών 1926-1928 και τα πρώτα χρόνια της κυβέρνησης Βενιζέλου, έθεσαν τις βάσεις μιας οικονομικής πολιτικής που αν συνεχιζόταν η ομαλότητα, θα μπορούσε να αποδώσει καρπούς. Διάφορα προβλήματα όμως, κληρονομίες του πολέμου και της καταστροφής, παρέμειναν άλυτα και ήταν σημαντικά.²⁶

Το πρώτο ήταν η συντριβή των ιδανικών, των οποίων η αναστύλωση ή η ανύψωσή τους δεν μπορούσε να είναι έργο ενός μόνο ατόμου όσο μεγάλος ηγέτης και αν ήταν. Κυρίως όμως δεν μπορούσε να είναι έργο της γενιάς που τα είχε συνθλίψει.

Το δεύτερο κληροδότημα ήταν η κατάσταση του στρατού. Η επίλυση αυτού του προβλήματος ήταν μέσα στις δυνατότητες των πολιτικών ηγεσιών, όπως αποδείχθηκε από την ανασυγκρότηση της στρατιάς του Έβρου αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την ανανέωση του πυροβολικού επί Πάγκαλου. Δυστυχώς όμως η προσπάθεια σταμάτησε εκεί.

²⁵ Σαράντης, Κ., *Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά*, στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Επιμέλεια Βερέμη Θ., Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2009, σελ. 47.

²⁶ Μεταξάς, Ι., *ό.π.*, τ. Δ', σελ. 21-23.

Αντί η πολιτική ηγεσία να χτυπήσει τον στρατιωτικό παραγοντισμό, τον καλλιέργησε και τον ενθάρρυνε με σκοπό την οικειοποίησή του κατά το δοκούν.

Η τρίτη και ίσως χειρότερη κληρονομιά ήταν ο Εθνικός Διχασμός. Έγιναν βέβαια κάποιες προσπάθειες για την λείανσή του αλλά δυστυχώς πάντοτε υπέβασκε και εμφανιζόταν κυρίως προεκλογικά. Ο θάνατος του ενός εκ των πρωταγωνιστών, του Βασιλιά Κωνσταντίνου, η αυτοεξορία του έτερου πρωταγωνιστή, του Ελ. Βενιζέλου, η μετριοπάθεια των δύο Προέδρων της Δημοκρατίας, Π. Κουντουριώτη και Αλ. Ζαΐμη, όπως και η αναγνώριση από τον κατ' εξοχήν Βασιλόφρονα και Αντιβενιζελικό, Ι. Μεταξά του πολιτεύματος της Αβασίλευτης Δημοκρατίας και η πολιτική του δραστηριοποίηση εντός των πλαισίων της, βοήθησαν στην προσπάθεια γεφύρωσης του χάσματος που προκάλεσε ο Διχασμός. Οι κυβερνήσεις συνεργασίας του 1926–1928 έθεσαν τις βάσεις και αναπτέρωσαν τις ελπίδες συμφιλίωσης. Η επανεμφάνιση όμως του Βενιζέλου, η ίδια η παρουσία του στα πολιτικά δρώμενα και η χρήση διχαστικού λόγου για να συγκρατήσει κοντά του τους βενιζελικούς με αποκορύφωμα τα κινήματα του 1933 και του 1935, στάθηκε εμπόδιο στην πραγματοποίηση του πόθου ακόμη και του ίδιου του ανδρός που σε αγόρευσή του στη Βουλή την 17η Δεκεμβρίου 1929, εξομολογείται τον «διάπυρο πόθο»²⁷ του να δει πριν πεθάνει, γεφυρωμένο το χάσμα και τη διαίρεση που η πολιτική του προκάλεσε, να εξαλειφθεί.

2.2.1 Ο Εθνικός Διχασμός

Οι προηγηθέντες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, Βαλκανικοί πόλεμοι αποτέλεσαν έναν εντυπωσιακό θρίαμβο των ιδεών του κινήματος του 1909, επιτυχία της πολιτικής του Ελ. Βενιζέλου και προσέδωσαν αίγλη στον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο, διάδοχο του βασιλέως Γεωργίου Α', μετά τη δολοφονία του τελευταίου στη Θεσσαλονίκη.

Μεταξύ 1915 και 1917, στην καρδιά του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, επέρχεται ρήξη ανάμεσα στο γερμανόφιλο βασιλιά Κωνσταντίνο Α' και τον αγγλόφιλο πρωθυπουργό Βενιζέλο για τη θέση της Ελλάδας στο Μεγάλο Πόλεμο. Ο Διχασμός προήλθε από τη διαφωνία του Βενιζέλου με τον Κωνσταντίνο, σχετικά με τη θέση της Ελλάδας στον ευρωπαϊκό πόλεμο. Ο πρώτος πρότεινε προσωρινή ουδέτερη στάση και στη συνέχεια συμμαχία με την Αγγλία και τη Γαλλία. Ο Κωνσταντίνος, με το Γενικό Επιτελείο, του οποίου

²⁷ Μεταξάς, Ι., *ό.π.*, τ. Δ', σελ.23.

μέλος ήταν ο Μεταξάς, ανέπτυξε τις αντιρρήσεις του για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις πολεμικές επιχειρήσεις και επέμενε στη διαρκή ουδετερότητα.

Ο Μεταξάς, ως στρατιωτικός, επιχειρηματολογεί παρουσιάζοντας εμπειριστατωμένη μελέτη όπου καταδεικνυε την πεποίθησή του για τη νίκη της Γερμανίας. «Η σωτηρία της Ελλάδος εξασφαλίζεται μόνον εάν νικήση η Γερμανία», γράφει στο ημερολόγιό του.²⁸ Μετά την άρνηση του βασιλιά να συναινέσει στην προσάρτηση της Ελλάδας στην Τριπλή Συνεννόηση και τη συμμετοχή στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, η κυβέρνηση Βενιζέλου οδηγήθηκε σε παραίτηση τον Φεβρουάριο 1915. Η ρήξη μεταξύ των δύο κορυφαίων ηγετικών παραγόντων της εξουσίας, οι οποίοι, αν και ενδιαφέρονταν ειλικρινά για τα εθνικά συμφέροντα και δεν βρίσκονταν σε «σχέση αντιπαράθεσης»,²⁹ ήταν γεγονός. Η περίοδος που ακολούθησε για είκοσι και πλέον χρόνια χαρακτηρίζεται από αυτόν τον διχασμό. Η χώρα χωρίζεται σε δύο κομμάτια, με δύο κυβερνήσεις, δύο στρατούς και βαθιά ριζωμένο πλέον μίσος: ο Κωνσταντίνος στην Αθήνα με πολιτική ουδετερότητας από την μία πλευρά, η οποία εξυπηρετεί την Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αυστρία, Ιταλία) και ο Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, με την κυβέρνηση της Εθνικής Αμύνης και με πολιτική που ευνοεί την Εγκάρδια Συμμαχία -Αντάντ (Entente).

Τα πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, από την συνεδρίαση της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1915, κατά την οποία ο Βενιζέλος υποβάλλει την παραίτησιν της κυβερνήσεως, με τις φωνές που ακούγονται «ζήτω ο Βενιζέλος», «ζήτω ο Βασιλεύς», «ζήτω το Έθνος», αποτελούν τη ληξιαρχική πράξη γεννήσεως του Εθνικού Διχασμού.³⁰ Ενός διχασμού που σφράγισε την εθνική μοίρα της χώρας, και οι ψυχολογικές και πολιτικές επιπτώσεις του καθόρισαν την πολιτική ζωή της χώρας για τα επόμενα χρόνια.

Σύμφωνα με τον Max Weber, η ηγεσία διακρίνεται σε χαρισματική και μη. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για την κομματική ηγεσία. Χαρισματικός είναι ο ηγέτης που στηρίζεται στην πίστη των οπαδών του ότι έχει υπερφυσικές, υπεράνθρωπες ή τουλάχιστον εξαιρετικές ικανότητες που δεν απαντώνται στον κοινό άνθρωπο. Όπως ο προφήτης ταυτίζεται με μία «ιερή αποστολή», έτσι και ο χαρισματικός ηγέτης καλεί τους οπαδούς του να τον ακολουθήσουν γιατί έχουν «ιερό καθήκον». Ο χαρισματικός ηγέτης ασκεί άμεση κι απόλυτη

²⁸ Ιωάννης Μεταξάς, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 1972, τ. Γ', σελ. 340-342.

²⁹ Παπάξογλου, Μ., *Σύγχρονη Πολιτική Ηγεσία. Κρίση και Νέα Θεμέλια Διακυβέρνησης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ. 130.

³⁰ Μαράκη Μπρισίμη, Ρ., *Ένας Αιώνας Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2000, σελ.63-65.

επιβολή στους οπαδούς του, οι οποίοι τον ακολουθούν ακόμη κι αν αυτός αλλάζει πολιτική³¹ και ο Βενιζέλος, υπήρξε ένας χαρισματικός ηγέτης που ακόμη κι όταν απουσίαζε από την Ελλάδα, μπορούσε να επιβάλει τις πολιτικές του αποφάσεις στην παράταξή του. Συνήθως ήταν αρκετή μία δημοσίευση ή μία επιστολή, που έπαιζαν ρόλο εντολών από τον «Πρόεδρο», κατά τον Θεοτοκά στο μυθιστόρημά του «Αργώ»,³² όπως η αποδοχή της παλινόρθωσης του 1935.³³

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, διαμόρφωσε μία ιδιαίτερη σχέση με τους υποστηρικτές του, οι οποίοι υιοθετούσαν τις απόψεις του χωρίς αντίρρηση, συμμορφώνονταν με τις εντολές του για δράση ανυψώνοντας την πολιτική του εξουσία σε μία «μυθολογικού χαρακτήρα αντίληψη».³⁴ Το αποκορύφωμα δε, του μύθου του είναι ο λόγος-επικήδειος του, που εκφώνησε ο ίδιος, στη Βουλή, την 28^η Απριλίου 1931: «... ο προκείμενος νεκρός ήτο ένας αληθινός άνδρας, με μεγάλο θάρρος, με αυτοπεποίθησιν και δι' αυτόν και δια τον λαόν τον οποίον εκλήθη να κυβερνήσῃ. Ίσως έκαμε πολλά σφάλματα ... έθεσε εις την υπηρεσίαν αυτής [της χώρας] όλον το πυρ το οποίον είχε μέσα του, κάθε δύναμιν ψυχικήν και σωματικήν».³⁵

Οι αντίπαλοι δέχονται τον μύθο του Βενιζέλου με την αντιστροφή του. Στην εφημερίδα Καθημερινή της 19^{ης} Μαρτίου 1936, ο Γ. Α. Βλάχος γράφει: «... άνθρωπος όπως όλοι, κοινός οργανισμός, καλός ή κακός, μικρός ή μέγας, δειλός ή γενναίος, ευθύς ή διεστραμμένος, δεν υπήρξεν ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Υπήρξεν κάτι πλέον αυτών και όλα μαζί, εκδήλωσις όλων αυτών και όλα μαζί, εκδήλωσις όλων εις την υπερτάτην των δυνάμιν, εις την υψίστην μορφή των...».³⁶

Στην Αντιβενιζελική πλευρά, το χαρισματικό στοιχείο προήλθε από την σύνθεση του θεσμικού απρόσωπου χαρίσματος του Θρόνου και του προσωπικού χαρίσματος του Βασιλιά Στρατηλάτη. Μετά δε το θάνατο του Κωνσταντίνου, η ιδέα του Κωνσταντινισμού, έμεινε χωρίς αναγνωρισμένο διάδοχο και δεν εκπροσωπήθηκε από ένα κόμμα, είχε όμως οπαδούς. Τον Ιούνιο 1916, η Αντάντ επιβάλει την άρση της γενικής επιστράτευσης. Οι έφεδροι

³¹ Weber, M., *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, Εισαγωγή και Μετάφραση Μιχαήλ Γ. Κυπραίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1987, σελ. 97-100.

³² Μαυρογορδάτος, Γ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Σακκουλά, 1991, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ. 83-84.

³³ Μαυρογορδάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 22.

³⁴ Παπάζογλου, Μ., *ό.π.*, σελ. 39.

³⁵ Μαυρογορδάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 83.

³⁶ Μαυρογορδάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 85.

συγκροτούν με την καθοδήγηση και τον συντονισμό του Ι. Μεταξά, Συνδέσμους Επιστράτων³⁷ και στέλνουν τηλεγραφήματα αναφοράς και δήλωσης πίστης στον Κωνσταντίνο, ο οποίος τους απαντά «*δι' αισθήματα αφοσιώσεως ευχαριστώ εγκαρδίως τους συμπολεμιστάς μου*».³⁸

Η ρήξη των κοινωνικών σχέσεων που προκάλεσε ο Διχασμός αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα υπονόμευσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας και προκάλεσε βαθιά ρωγμή στην πολιτική ζωή της Ελλάδος, την οποία συνέχισε να επηρεάζει στις επόμενες δεκαετίες. Η απώλεια δε των δύο βασικών πρωταγωνιστών του Διχασμού ήταν εξίσου σημαντική για τα επόμενα κρίσιμα, για τη χώρα, χρόνια.³⁹

Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να παραιτηθεί δύο φορές από το αξίωμά του και ο Βενιζέλος ηττήθηκε στις εκλογές του 1920 και αντιμετωπίζοντας το φανατισμό ακόμη και υποστηρικτών του οδηγήθηκε σε παραίτηση το 1924.

Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο, ο Διχασμός υπήρξε απόρροια της κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης για την οποία η άλλη όψη της είναι «μοιραία η εμφύλια σύγκρουση», που οδηγεί στο κράτος που θα προκύψει τελικά. Οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι δημιούργησαν για το κράτος και τον εθνικισμό τρία μέτωπα πολιτικής σύγκρουσης που αφορούν: στην αφομοίωση των Νέων Χωρών σε διοικητικό επίπεδο, στην εθνική αφομοίωση και ενσωμάτωση του νέου πληθυσμού και στη διαφύλαξη των κεκτημένων και τη συνέχιση της εθνικής ολοκλήρωσης. Τα τρία αυτά μέτωπα συμπυκνώνονται στον Εθνικό Διχασμό, ο οποίος στην πραγματικότητα αποτελεί μια σύγκρουση της «Παλαιάς Ελλάδας» με τις Νέες Χώρες. Τα σημάδια του χωρισμού του κράτους, στο «κράτος των Αθηνών» και στο «κράτος της Θεσσαλονίκης» έμειναν ανεξίτηλα μέχρι σήμερα.⁴⁰

Ο Διχασμός παρουσιάζει και στοιχεία ταξικής σύγκρουσης. Οι τέσσερις βασικές τάξεις, αστική, μικροαστική, εργατική και αγροτική, της ελληνικής κοινωνικής δομής, διαφοροποιείται η κάθε μία από οικονομικούς, ιδεολογικούς και πολιτιστικούς παράγοντες με αποτέλεσμα την προσχώρησή τους σε αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις. Έτσι ο αστικός κόσμος με την εμπορική, εφοπλιστική και βιομηχανική τάξη να ακολουθεί τον βενιζελισμό

³⁷ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 59.

³⁸ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σελ. 87.

³⁹ Βερέμης, Θ., *Ο Μεταξάς και η Εποχή του*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2009, σελ.12.

⁴⁰ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σελ. 39-45.

ενώ η κρατική αστική τάξη και οι γαιοκτήμονες εκφράστηκαν μέσω του Αντιβενιζελισμού. Βιοτέχνες και μεταφορείς φοβόντουσαν για την επιβίωσή τους στην επερχόμενη καπιταλιστική εποχή ενώ μικροέμποροι και ιδιωτικοί υπάλληλοι συντάχθηκαν υπό τον Βενιζελισμό προσδοκώντας οφέλη από την καπιταλιστική αγορά. Η εργατική τάξη αρχικά υποστήριξε την βενιζελική παράταξη, όμως η πτώση του βιοτικού της επιπέδου εξαιτίας του πολέμου, την έστρεψε προς τους Αντιβενιζελικούς και στο ΚΚΕ που ήταν το μόνο καθαρά εργατικό κόμμα στην μεσοπολεμική Ελλάδα. Οι αγρότες της Παλαιάς Ελλάδας και οι γαιοκτήμονες υποστήριζαν τον Αντιβενιζελισμό, ενώ οι ακτήμονες της Θεσσαλίας και των Νέων Χωρών, «βρήκαν στο Βενιζελισμό τον ιστορικό φορέα της αγροτικής μεταρρύθμισης». Η οικονομική κρίση του 1931, συνέτριψε το Φιλελεύθερο όραμα της βενιζελικής παράταξης για καπιταλιστική ανάπτυξη κι εκσυγχρονισμό, εγκαινίασε μία κρίση ηγεμονίας η οποία οδήγησε στο Κίνημα του 1935, στην Παλινόρθωση και τέλος στην 4^η Αυγούστου.⁴¹

Ο Εθνικός Διχασμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου εδραίωσε σταδιακά μια κουλτούρα διαίρεσης και αντεκδίκησης⁴² και προκάλεσε μακροχρόνια κρίση στην ελληνική πολιτική έχοντας πλώσει την αστική τάξη σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, κρίση που πέρασε και στην μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εποχή και έδρασε καταλυτικά στην επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου 1936 από τον έναν εκ των πρωταγωνιστών της, Ι. Μεταξά, ο οποίος αναγνωρίζοντας τις ευθύνες του σημειώνει στο ημερολόγιό του: «*Θα μας συγχωρήσει ο Θεός το 1915; Φταίμε όλοι! Και ο Βενιζέλος ακόμη! Τώρα αισθάνομαι πόσο έφταιξα!*».⁴³ Ο δε Βενιζέλος αναφερόμενος στο Διχασμό σε αγόρευση του στη Βουλή τον Δεκέμβριο του 1926, ανέλαβε το βάρος για την ιστορική σύγκρουση με τη δήλωση: «*Εγώ υπήρξα ο αίτιος διότι εδιχάσθη ο ελληνικός λαός κατά τον μέγαν πόλεμον. Εγώ καλώς ή κακώς επροκάλεσα τον διχασμόν αυτόν*».⁴⁴ Η δήλωσή του όμως αυτή αναιρείται από την «μονομαχία» των άρθρων που αντάλλαξε με τον Μεταξά το 1934-35, με τα οποία οι δύο πολιτικοί συνεχίζουν να επιρρίπτουν ευθύνες ο ένας στον άλλο. Η αστική τάξη δεν διαμόρφωσε προϋποθέσεις διαλόγου για να εξασφαλίσει πολιτικές διάρκειας παρόλο που ένιωθε να απειλείται από τον κομμουνισμό, την απειλή του οποίου επικαλέστηκαν οι πολιτικοί των δύο μεγάλων παρατάξεων, βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί και ο Μεταξάς το 1936. Η πολιτική διαδικασία απαξιώθηκε με υποβιβασμό της πολιτικής διαμάχης σε

⁴¹ Μαυρογορδάτος, Γ., ό.π., σελ. 55-77.

⁴² Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ. 56.

⁴³ Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., τ. Δ', σελ. 556.

⁴⁴ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 53-54.

προσωπικές επιθέσεις και εκδηλώσεις αντεκδίκησης και με την προσχηματική χρήση του πολιτειακού ζητήματος, που αποτελούσε ένα μείζον πολιτικό διακύβευμα της εποχής. Η φυσική και λεκτική βία, η μνησικακία και η ρήξη με τη μετριοπάθεια ήταν το κληροδότημα του διχασμού.⁴⁵

2.2.2 Το Ιδιώνυμο του Βενιζέλου

Με αυτό τον νομικό όρο έμεινε στην ιστορία ο νόμος 4229 (ΦΕΚ 245/τ. Α' 25-7-1929) που ψηφίσθηκε το 1929 και ο οποίος έπληττε ευθέως τα δημοκρατικά δικαιώματα των Ελλήνων πολιτών, παρά τον τίτλο: «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». Στόχος ήταν να πληγεί το μικρό σε πολιτική δύναμη ΚΚΕ. Ήταν ένα έγκλημα γνώμης, απαράδεκτο για μία δημοκρατική πολιτεία, με εισηγητή ένα φιλελεύθερο πολιτικό, τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Στη νομική επιστήμη, ιδιώνυμο ονομάζεται το έγκλημα εκείνο για το οποίο προβλέπονται ιδιαίτερες ποινές σε σχέση με τα εγκλήματα της γενικής κατηγορίας, όπου αυτό υπάρχει. Ο όρος, μετά το 1929 απέκτησε πολιτική σημασία και σήμανε κάθε κατασταλτικό μέτρο που εφαρμόστηκε έως το 1974 και ποινικοποιούσε την υποστήριξη και διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών.

Η επικράτηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία και οι διεκδικητικοί αγώνες του εργατικού κινήματος είχαν θορυβήσει τις κυρίαρχες τάξεις της χώρας. Κάθε απεργός ήταν ένας εν δυνάμει κομμουνιστής. Παρέβλεπαν το γεγονός ότι το ΚΚΕ είχε μικρή επιρροή στο λαό, όντας εκτός Βουλής, όταν δεν σπαρασσόταν από εσωκομματικές έριδες. Είχε φροντίσει και το ίδιο να ρίξει λάδι στη φωτιά με τη θέση του στο «Μακεδονικό» και την υπονόμευση της Μικρασιατικής Εκστρατείας μέσα στους στρατώνες. Πάντως, για πρώτη φορά στην ιστορία της Ελλάδας ένα πολιτικό κόμμα αμφισβητούσε τα θεμέλια της κοινωνικής οργάνωσης.

Μιλώντας σε προεκλογική συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη στις 7 Ιουλίου 1928, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν ξεκάθαρος: *«Πάσα απόπειρα διαταράξεως ή βιαίας ανατροπής του αστικού καθεστώτος, του οποίου στερεά θεμέλια είναι η πατρις, η οικογένεια, η ιδιοκτησία θα εύρη αντιμετώπον την πυγμήν του Κράτους. Είμεθα αποφασισμένοι να εξοπλίσωμεν το κράτος*

⁴⁵ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ. 56-57.

και τας αρχάς του διά τας αναγκαίας νομοθεσίας, όπως καταστή δυνατή η αποτελεσματική κοινωνική άμυνα κατά των απροκάλυπτων ανατρεπικών ενεργειών των εχθρών του κοινωνικού καθεστώτος». Πράγματι, τέσσερις μήνες μετά τον εκλογικό του θρίαμβο, συνεπής στην προεκλογική του υπόσχεση, έφερε στη Βουλή ένα νομοσχέδιο που έγινε ο νόμος 4229. Εμπνευστής του ήταν ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσάνος, ένας συντηρητικός πολιτικός, ο οποίος είχε κληθεί από τον Βενιζέλο να αναλάβει για την προεκλογική περίοδο, το υπουργείο Εσωτερικών, αφού η προσωπικότητά του αποτελούσε εγγύηση για το αδιάβλητο των εκλογών, αλλά παρέμεινε για μερικούς μήνες και μετά τις εκλογές με σκοπό την επίλυση του προβλήματος της ληστείας.⁴⁶

Το νομοσχέδιο εισήχθη προς συζήτηση στο Κοινοβούλιο στις 3 Απριλίου 1929. Στην εναρκτήρια ομιλία του, ο Βενιζέλος φανέρωσε τις προθέσεις του: *«Το νομοσχέδιον δεν επιδιώκει να διώξη τον κομμουνισμόν ως ιδέαν, αλλά τη Γ' Διεθνή και τας μπολσεβικικάς αρχάς αυτής, αίτινες απέχουν πολύ του ιδεώδους κομμουνισμού. Το νομοσχέδιον επιδιώκει τη δίωξιν των οπαδών της Γ' Διεθνούς».*

Ελλείπει κομμουνιστικής εκπροσώπησης στην Βουλή, το βάρος της αντίθεσης στο νομοσχέδιο σήκωσε η αριστερή πτέρυγα των Φιλελευθέρων με επικεφαλής τους Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Γεώργιο Παπανδρέου και Γεώργιο Καφαντάρη. Το ΚΚΕ αρκέσθηκε να διοργανώσει διαδηλώσεις σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Το αντιπολιτευόμενο «Λαϊκό Κόμμα» θύμισε στον διαφωνούντα Παπαναστασίου ότι ως πρωθυπουργός το 1924 είχε περάσει νόμο στη Βουλή που ποινικοποιούσε την έκφραση γνώμης υπέρ του έκπτωτου βασιλιά.

Ο Παπαναστασίου ως έσχατο όριο υποχώρησης πρότεινε να διώκονται και οι φασίστες με το «ιδιώνυμο», αλλά ο Βενιζέλος απέρριψε την πρότασή του. Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε τελικά στις 18 Ιουλίου από τη συντριπτική πλειοψηφία της Βουλής και από τις 25 Ιουλίου 1929 άρχισε η εφαρμογή του.

Σύμφωνα με το Φύλλο 245 της Εφημερίδας Κυβερνήσεως, στην τελική του διατύπωση το «Ιδιώνυμο» προέβλεπε στο Άρθρο 1: *«Όστις επιδιώκει την εφαρμογή ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν τη διά βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν τιμωρείται με φυλάκισιν τουλάχιστον εξ μηνών. Προς τούτοις*

⁴⁶ Δαφνής, Γ., τ. Β', ό.π., σελ. 19 και 421.

επιβάλλεται διά της αποφάσεως και εκτοπισμός ενός μηνός μέχρι δύο ετών εις τόπον εν αυτή οριζόμενον. Με τας αυτάς ποινάς τιμωρείται και όστις επωφελούμενος απεργίας ή λοκ-άουτ, προκαλεί ταραχάς ή συγκρούσεις».

Το τελικό κείμενο του νόμου καθιέρωνε την αποκλειστική αρμοδιότητα των κοινών ποινικών δικαστηρίων για την εκδίκαση των θεσπιζόμενων αδικημάτων. Επρόκειτο για σαφή παρέκκλιση από το Σύνταγμα του 1927 (άρθρο 100 παρ. 1), που όριζε ότι μόνα αρμόδια για την εκδίκαση των πολιτικών εγκλημάτων ήταν τα ορκωτά δικαστήρια. Ιδιαίτερα βαριές ποινές προβλέπονταν αν το αδίκημα ετελείτο δια του Τύπου και για τους παραβάτες που ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, αστυνομικοί ή στρατιωτικοί.

Η ψήφιση του «Ιδιώνυμου» ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων, τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό. Την αντίθεσή του εξέφρασε ο νομικός κόσμος της χώρας με αρθρογραφία στα περιοδικά «Θέμις» και «Δικαιοσύνη». Φωνή διαμαρτυρίας ύψωσαν διανοούμενοι, όπως ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, η Γαλάτεια Καζαντζάκη, ο Γεώργιος Νιρβάνας, ο Κωνσταντίνος Άμαντος, ο Δημήτρης Γληνός, ο Αλβέρτος Αϊνστάιν και ο Ανρί Μπαρμπίς.

Στα επτά χρόνια της εφαρμογής του έως το 1936, οπότε αντικαταστάθηκε με σκληρότερο νόμο από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, περίπου 16.500 πολίτες συνελήφθησαν. Από αυτούς 3031 καταδικάσθηκαν και εξορίστηκαν στα νησιά Φολέγανδρο, Ανάφη, Αμοργό και Σκύρο. Με δικαστικές αποφάσεις διαλύθηκαν πολλές οργανώσεις και σωματεία, που επηρεάζονταν από το ΚΚΕ.

Στο «Ιδιώνυμο» του Βενιζέλου στηρίχθηκαν πλήθος νομοθετημάτων για το ζήτημα της προστασίας του κοινωνικού συστήματος, από τη Μεταξική δικτατορία (Αναγκαστικός Νόμος 117/1936) ως και τη μετεμφυλιοπολεμική περίοδο (ν. 509/1947). Αυτού του είδους οι νόμοι έπαυσαν να υφίστανται από τη μεταπολίτευση, με την εφαρμογή του Συντάγματος του 1975.⁴⁷

2.2.3 Η ανάμιξη του στρατού στην πολιτική

Η κατάσταση του στρατού στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα αντικατόπτριζε το πολιτικό και κοινωνικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί από τον «ατυχή» πόλεμο του 1897 και

⁴⁷ <http://www.sansimera.gr/articles/298#ixzz3YX3FhRAg>, προσπ. 27/4/2015.

τις οδυνηρές συνέπειές του. Πλήθος αξιωματικών δυσανασχετούσαν με τις επιλογές της ηγεσίας, στην οποία σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν ο διάδοχος Κωνσταντίνος και μέλη της βασιλικής οικογένειας. Το κύρος των αξιωματικών είχε αναβαθμισθεί με τη συμμετοχή πολλών εξ αυτών στον Μακεδονικό Αγώνα, αλλά γενικά το επίπεδο οργάνωσης και στελέχωσης των ενόπλων δυνάμεων παρέμενε χαμηλό. Οι κομματικοί ανταγωνισμοί, οι αναταράξεις που προξενούσαν οι αναδυόμενοι βαλκανικοί εθνικισμοί και η αυξανόμενη πίεση από τα συσσωρευμένα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα οδηγούσαν σε κρίση το πολιτικό σύστημα. Το κίνημα στο Γουδί το 1909, αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη σημαντική επέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. Η απόφαση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που υπό την ηγεσία του συνταγματάρχη Νικολάου Ζορμπά, σχεδίασε και υλοποίησε το κίνημα, να καλέσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο από την Κρήτη για να ηγηθεί της προσπάθειας ανασυγκρότησης της χώρας είχε καταλυτικές συνέπειες. Ανάμεσα στις θεσμικές τομές που αναλήφθηκαν την περίοδο 1910-1912 ήταν η αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων της χώρας υπό την επίβλεψη ξένων στρατιωτικών αποστολών. Οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-13 απέδειξαν το αξιόμαχο του στρατεύματος και το σώμα των αξιωματικών αύξησε έτι περαιτέρω το κύρος του.

Η επιδείνωση όμως των αντιθέσεων της πολιτικής ηγεσίας με τη διαφαινόμενη ρήξη Βασιλιά Κωνσταντίνου-Βενιζέλου δημιουργούσαν έντονες πιέσεις στο εσωτερικό του σώματος των αξιωματικών. Ο Εθνικός Διχασμός όξυνε τις αντιθέσεις, και δημιούργησε ρήξη στους κόλπους του στρατεύματος ανάμεσα στους βενιζελικούς και στους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς. Το κομβικό ζήτημα περί της συμμετοχής ή μη της χώρας στο Μεγάλο Πόλεμο (1914-1918) συνιστούσε την αφορμή για την εκδήλωση αυτής της μείζονος και διαρκούς κρίσης του πολιτικού συστήματος, που έλαβε συμβολική μορφή με τη σφοδρή αντιπαράθεση των δυο πρωταγωνιστών, το κίνημα της Εθνικής Αμύνης στη Θεσσαλονίκη (1916), την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα (1917) και την προσωρινή απομάκρυνση του Κωνσταντίνου. Η προσωρινή επικράτηση των βενιζελικών και η εμπλοκή της χώρας στη Μικρά Ασία είχαν σοβαρές συνέπειες στη συνοχή του στρατεύματος και επέτειναν το χάσμα ανάμεσα στους αξιωματικούς, δημιουργώντας μεταξύ άλλων και σοβαρά ζητήματα ως προς τις προαγωγές, τους βαθμούς και τα προνόμια των στελεχών που ταυτιζόνταν με τις αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις. Η διεξαγωγή του πολέμου στην Μικρά Ασία, της μεγαλύτερης πολεμικής προσπάθειας που είχε αναλάβει μέχρι τότε το ελληνικό κράτος, έθετε σε νέα βάση το ζήτημα της σχέσης στρατού και πολιτικής. Μετά την ήττα του Βενιζέλου στις

εκλογές του 1920, η επιστροφή των αντιβενιζελικών στην εξουσία μετέβαλε για μια ακόμη φορά τις ρευστές ισορροπίες που είχαν διαμορφωθεί στο σώμα των αξιωματικών. Η ήττα του ελληνικού στρατού το 1922, εκτός από τις οδυνηρές συνέπειες που είχε για την ελληνική κοινωνία, απονομιμοποίησε πλήρως το πολιτικό σύστημα και την εξουσία ανέλαβε μια «επαναστατική επιτροπή» υπό την ηγεσία των Νικολάου Πλαστήρα και Στυλιανού Γονατά. Η δίκη και η εκτέλεση των Έξι στο Γουδί προσέφερε προσωρινά μια διέξοδο εκτόνωσης της αγανάκτησης και της απογοήτευσης που κυριαρχούσαν σε εκτεταμένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Η χώρα όμως είχε εισέλθει σε μια περίοδο μακράς πολιτικής αστάθειας, η οποία χαρακτηριζόταν από διαρκή και έντονη ανάμειξη των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή.

Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, που ανακηρύχθηκε το 1924, είχε έντονη τη σφραγίδα της παρουσίας των αξιωματικών στον περίγυρο της με πλήθος στρατιωτικών κινήματων που τη σημάδεψαν ως την τελική κατάργησή της από την δικτατορία του Μεταξά. Στρατιωτική χροιά είχε το καθεστώς του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-26), που ανατράπηκε από κίνημα των διοικητών των δημοκρατικών Ταγμάτων, Ναπολέοντα Ζέρβα και Βασιλείου Ντερτιλή. Οι έντονες πολιτικές διαμάχες που δεν κόπασαν από την ανάρρηση στην εξουσία του Βενιζέλου το 1928, είχαν αντανάκλαση και στις φατριαστικές διαμάχες εντός των στρατιωτικών και επιτεινόνταν από την ύπαρξη συνωμοτικών ομάδων και «κινήσεων». Ο Κονδύλης απειλεί μέσω μανιφέστου στις αρχές Μαΐου 1928 με στρατιωτικό κίνημα, αν μέχρι την 2^η Ιουνίου 1928 δεν προκηρύσσονταν οι γερουσιαστικές εκλογές.⁴⁸ Πολλές από αυτές τις ομάδες αναφέρονταν σε συγκεκριμένα πρόσωπα όπως αυτό του Νικολάου Πλαστήρα.

Ο αντιστράτηγος Μαζαράκης, σε πόρισμά του, το οποίο υπέβαλε μετά την διενέργεια ένορκης εξέτασης έπειτα από το κίνημα της 6^{ης} Μαρτίου 1933, υποστήριξε ότι οι αξιωματικοί «επέδειξαν αμφιρρέπουν και διστακτικήν στάσιν απέναντι του κινήματος». Δικαιολόγησε τη στάση αυτή με το γεγονός ότι επί δεκαπενταετία ολόκληρος ο στρατός ανεμιγνύετο στην πολιτική ενώ οι εκάστοτε κυβερνήσεις υιοθετούσαν τις έκνομες αυτές ενέργειες. Έτσι δημιουργήθηκε κατάπτωση του φρονήματος των αξιωματικών οι οποίοι προσπαθούσαν να προσκολληθούν σε κόμματα ή σε πολιτικά πρόσωπα. Όταν λοιπόν εκδηλωνόταν ένα κίνημα, δεν σκέπτονταν αν αυτό αποτελούσε μία έκνομη ενέργεια, αλλά προσπαθούσαν να

⁴⁸ Δαφνής, Γ., ό.π., τόμος Β', σελ. 377.

διαβλέψουν αν είχε ελπίδες επιτυχίας ή αποτυχίας και να πληροφορηθούν ποιος πολιτικός ή στρατιωτικός παράγοντας το υποκινούσε.⁴⁹

Στην περίπτωση του πραξικοπήματος της 6^{ης} Μαρτίου 1933, ο Μεταξάς με πρότασή του που εισήχθη στη Βουλή για συζήτηση, ζήτησε τη δίωξη του Βενιζέλου ως ηθικού αυτουργού του πραξικοπήματος και ιδιαίτερα την παραπομπή του σε ειδικό δικαστήριο με το νόμο περί ευθύνης υπουργών.⁵⁰

Τον Οκτώβριο 1935, οι υποστράτηγοι Παπάγος και Ρέππας και ο υποναύαρχος Οικονόμου, εν μέσω της οδού Κηφισίας, ανέτρεψαν την κυβέρνηση Τσαλδάρη η οποία δεν συμφωνούσε στην πραξικοπηματική παλινόρθωση και επέμεινε στην διενέργεια δημοψηφίσματος.⁵¹

Η επιστροφή του Γεωργίου μετά το δημοψήφισμα του Γεωργίου Κονδύλη και η επαναφορά της βασιλείας δημιούργησαν νέα δεδομένα στην πολιτική ζωή της χώρας. Η προσφυγή στη δικτατορία ήταν μια από τις πιθανές επιλογές που διέθετε το συντηρητικό κατεστημένο, που ανησυχούσε σφόδρα και για τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», μια νέου τύπου απειλή «έναντι του κοινωνικού καθεστώτος». Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου, υπό τον πρώην επιτελικό αξιωματικό Ιωάννη Μεταξά, συγκροτούσε την «απάντηση» της καθεστηκίας τάξης στις νέες προκλήσεις που δημιουργούσε η πολύπλευρη κοινωνική και οικονομική κρίση. Η δικτατορία Μεταξά καθιέρωσε ως τρόπο άμυνάς της κατά των στρατιωτικών κινημάτων τις συχνές μεταθέσεις. Το μέτρο αποδείχθηκε πολύ αποτελεσματικό και επικράτησε διαχρονικά.⁵² Το μεγάλο τμήμα όμως των αξιωματικών που παρέμεναν εκτός στρατεύματος δεν είχε παραιτηθεί από την αξίωση της επιστροφής του μόλις αυτό θα ήταν εφικτό υπό νέες συνθήκες. Η ευκαιρία δόθηκε με την όξυνση της κατάστασης στο διεθνές επίπεδο που οδηγούσε στο ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ενός πολέμου που ανέτρεψε ριζικά τις ισορροπίες σε όλο τον κόσμο.

⁴⁹ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 209.

⁵⁰ Βουρνάς, Γ., *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Β', Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2013, σελ. 352-353.

⁵¹ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 368-372.

⁵² Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β' σελ. 440-441.

2.2.4 Τα κινήματα του 1933 και του 1935

Η ατμόσφαιρα της πολιτικής πόλωσης αντικατοπτρίζεται ξεκάθαρα στα γεγονότα του 1933, όταν μετά τις εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου και την άνοδο στην εξουσία του Λαϊκού κόμματος υπό τον Παναγή Τσαλδάρη, η βενιζελική παράταξη κατέβαλε προσπάθειες να κρατηθεί στην εξουσία οργανώνοντας το κίνημα της 6^{ης} Μαρτίου με αρχηγό τον Πλαστήρα. Χαρακτηριστική είναι η φράση του: «*θα κάμουμε ότι και στην Ιταλία, που χάρις στον Φασισμό προοδεύει*», για να δεχθεί την απάντηση Βενιζέλου ότι η Ιταλία πήγαινε καλά γιατί εκεί υπήρχε δικτάτωρ ενώ στην Ελλάδα δεν υπάρχει και ότι ο Πλαστήρας δεν ήταν ικανός όπως ο Μουσολίνι.⁵³ Μετά την κατάπνιξη του κινήματος, η κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος προέβη σε εκκαθάριση του στρατού από τα βενιζελικά στοιχεία. Με τη διαδικασία αυτή και σε συνδυασμό με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, επικράτησαν εμφυλιοπολεμικές συνθήκες μεταξύ των δύο παρατάξεων που ενίσχυσαν τις δικτατορικές τάσεις στον πολιτικό κόσμο και τη δημιουργία στρατιωτικών οργανώσεων (Ελληνική Στρατιωτική Οργάνωση και Δημοκρατική Άμυνα) από βενιζελικά στελέχη με στόχο την υπεράσπιση της δημοκρατίας.

Την προάσπιση της δημοκρατίας προέβαλλε ως ιδεολογικό προπέτασμα η ηγεσία του κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου 1935. Η δημοκρατία όμως δεν κινδύνευε αφού οι βασιλόφρονες δεν είχαν δυνάμεις να προκαλέσουν βιαιώς πολιτειακή μεταβολή. Το κίνημα όμως και η αποτυχία του κατέστησε αναπόφευκτη την μεταβολή αυτή. Το κίνημα αποφασίστηκε από τον Βενιζέλο με κίνητρα καθαρά προσωπικά. Ο ίδιος δεν θα εμφανιζόταν εξαρχής ως αρχηγός του κινήματος αλλά θα εμφανιζόταν μετά την επικράτησή του με δήλωση στήριξης. Το σχέδιο προέβλεπε την κατάληψη του στόλου και την πλεύση προς τη Βόρεια Ελλάδα προς ενίσχυση των τοπικών φρουρών που θα είχαν στο μεταξύ εξεγερθεί. Τα σχέδια δεν ευοδώθηκαν παρά τον αιφνιδιασμό της κυβέρνησης. Η αποτυχία του Πλαστήρα να φθάσει στην Ελλάδα και τα στρατηγικά σφάλματα, οδήγησαν σε αποτυχία το κίνημα. Η αντίδραση του λαού ήταν απαθής και αδιάφορη, καθώς είχε κουραστεί από τα συνεχή πραξικοπήματα, την υπονόμευση της δημοκρατίας και την καταπάτηση των δικαιωμάτων του. Με την αποτυχία του κινήματος έληξε και η σταδιοδρομία του Βενιζέλου ενώ αναδείχθηκε ο Κονδύλης που συνέβαλε τα μέγιστα στη νίκη της κυβέρνησης.⁵⁴

⁵³ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β' σελ. 182-183.

⁵⁴ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β' σελ. 277-349.

Οι συνέπειες ήταν η πλήρης εκκαθάριση της κρατικής διοίκησης από τα βενιζελικά στοιχεία, η ενίσχυση των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών και η έντονη ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος.

2.3 Οι εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936

Οι εκλογές για την Γ' Αναθεωρητική Βουλή, διεξήχθησαν την 26^η Ιανουαρίου 1936 από την κυβέρνηση Δεμερτζή, με αναλογικό σύστημα. Σε αυτές ψήφισαν 1.278.085 Έλληνες. Τα έγκυρα ψηφοδέλτια ήταν 1.274.002 από τα οποία τα συμμετέχοντα κόμματα έλαβαν:

Πίνακας 2.1.
Τα αποτελέσματα των εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936

Συνδυασμός	Αριθμός ψήφων	Ποσοστό	Έδρες
Κόμμα Φιλελευθέρων	474.651	37,26%	126
Λαϊκό Κόμμα	281.597	22,10%	72
Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση	253.384	19,89%	60
Παλλαϊκό Μέτωπο (ΚΚΕ)	73.411	5,76%	15
Δημοκρατικός Συνασπισμός	53.693	4,21%	7
Κόμμα Ελευθεροφρόνων (Μεταξάς)	50.137	3,94%	7
Παλαιοδημοκρατική Ένωσις Κρήτης	13.762	1,08%	3
Αγροτικοί Σοφιανόπουλου	13.006	1,02%	1
Αγροτικοί Μυλωνά	12.333	0,97%	4
Εθνικόν Μεταρρυθμιστικόν Κόμμα	17.822	1,40%	4
Νεοφιλελεύθεροι Μπότσαρης	4.357	0,34%	1

Πηγή: Ιωάννης Μεταξάς, Το προσωπικό του Ημερολόγιο, επιμέλεια Φαίδων Βρανάς, εκδόσεις Γκοβοστή, Αθήνα, τ. Δ', σελ. 175

Ο Π. Κανελλόπουλος που διεκδικούσε με το Ενωτικό Κόμμα ρόλο «τρίτης κατάστασης»,⁵⁵ βγήκε συντριμμένος από τις κάλπες λαμβάνοντας μόνο 9.870 ψήφους ποσοστό 0,77% και έμεινε έκτοτε στο περιθώριο της πολιτικής σκηνής, ενώ διάφοροι ανεξάρτητοι έλαβαν τις υπόλοιπες ψήφους και δεν εξελέγησαν.

Από τις εκλογές οι Φιλελεύθεροι έβγαιναν πρώτο κόμμα και με συντριπτική διαφορά σε ψήφους και σε έδρες από τα υπόλοιπα κόμματα. Ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, Θ. Σοφούλης, μετριοπαθής και συμφιλιωτικός είχε πει προεκλογικά ότι «αν πλειοψηφήσουν οι Φιλελεύθεροι, θα επιδιώξουν κυβέρνηση συνασπισμού». Μάλιστα είχε προχωρήσει σε συμφωνία σχηματισμού κυβέρνησης με τον Μεταξά αλλά το εκλογικό αποτέλεσμα δεν τους βοήθησε.⁵⁶

Το Λαϊκό Κόμμα βγήκε πρώτο στην αντιβενιζελική παράταξη, αλλά με μεγάλη φθορά λόγω της αναποφάσιστης στάσης του Τσαλδάρη στο πολιτειακό και της εξουτελιστικής κατάργησής του από τους στρατιωτικούς. Η Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση εξέλεξε 60 βουλευτές και είδε τη δύναμή της να είναι σχεδόν ίση με αυτή του Λαϊκού Κόμματος. Οι Κονδύλης και Θεοτόκης κατόρθωσαν να συγκεντρώσουν γύρω τους αδιάλλακτους και μαχητικούς αντιβενιζελικούς και είχαν την ανοικτή υποστήριξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Το ΚΚΕ εμφανίστηκε αρκετά δυναμωμένο σε σχέση με τις εκλογές του 1933 και παρουσιάστηκε ως ισχυρή πολιτική δύναμη με μία συμπαγή κοινοβουλευτική ομάδα 15 βουλευτών.⁵⁷

Για τον Μεταξά το αποτέλεσμα ήταν απογοητευτικό μετά από κοινοβουλευτικό αγώνα δεκατριών ετών. Στο ημερολόγιό του, την ημέρα των εκλογών γράφει: «*Εις Αθήνας η αποτυχία οικτρά. Συμπέρασμα, ο αντιβενιζελισμός δεν με θέλει, με απέβαλεν εκ του μέσου του. Καλλίτερα*».⁵⁸ Την επόμενη δε ημέρα, την Δευτέρα 27 Ιανουαρίου σημειώνει: «*Η αποτυχία μου οικτρά. Ο αντιβενιζελισμός με απεδοκίμασε πλήρως*».⁵⁹ Στις εγγραφές του ημερολογίου του κατά το επόμενο διάστημα εκφράζεται η βαθιά του απογοήτευση, αγανάκτηση και αηδία που αισθάνεται για τον πολιτικό κόσμο. Όμως η πολιτική του σταδιοδρομία δεν τελειώνει εδώ. Δώδεκα ημέρες αργότερα, στις 5 Μαρτίου 1936, ορκίζεται Υπουργός των Στρατιωτικών

⁵⁵ Βουρνάς, Τ., *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Β', Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2013, σελ. 396.

⁵⁶ Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., τ. Δ', σελ. 178-179.

⁵⁷ Λιναρδάτος, Σ., *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου 1936*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σελ. 155-157.

⁵⁸ Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., τ. Δ', σελ. 193.

⁵⁹ Ιωάννης Μεταξάς, ό.π., τ. Δ', σελ. 194.

στην κυβέρνηση Δεμερτζή. Από εκείνη την ημέρα και για τα επόμενα πέντε έτη της ζωής του γίνεται ο ρυθμιστής των ελληνικών πεπρωμένων μιας περιόδου που το αποκορύφωμά της αποτελούν οι τραγικότερες και ταυτόχρονα υψηλότερες στιγμές της Ελληνικής Ιστορίας.

Μία ακόμη διαπίστωση από την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων είναι η έκταση της νοθείας κατά το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου. Κι ενώ το μήνυμα που έστειλε ο λαός στις εκλογές ήταν η επιθυμία του να υπάρξει συνεννόηση και συνεργασία μεταξύ των δύο μεγάλων αστικών κομμάτων, η άκαιρη ενέργεια του πρωθυπουργού Δεμερτζή να ζητήσει από τα πολεμικά υπουργεία καταστάσεις των αποταχθέντων αξιωματικών, ανέστειλε τις συνεννοήσεις μεταξύ Φιλελευθέρων και Λαϊκών. Η κίνηση αυτή ερμηνεύτηκε από τους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ως προάγγελος επαναφοράς των αποταχθέντων οι οποίοι έλαβαν από τους Τσαλδάρη και Θεοτόκη τη διαβεβαίωση ότι ουδέποτε θα έδιναν την συγκατάθεσή τους στην επαναφορά των αποτάκτων.⁶⁰ Στο μεταξύ την 31^η Ιανουαρίου πέθανε αιφνίδια από εγκεφαλικό επεισόδιο σε ηλικία 57 ετών, ο Κονδύλης. Ήταν ο πρώτος από μία σειρά θανάτων πολιτικών ανδρών, που ακολούθησαν το επόμενο διάστημα.

Σε σύσκεψη που έγινε την 13^η Φεβρουαρίου ο Βασιλιάς αφού επεσήμανε την υφιστάμενη διεθνή ένταση, την επικείμενη απειλή πολέμου και την έλλειψη προγραμματικών διαφορών μεταξύ των κομμάτων, απηύθυνε έκκληση στους πολιτικούς αρχηγούς να συνεργασθούν. Οι συνεννοήσεις μεταξύ Φιλελευθέρων και Λαϊκών για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνασπισμού κράτησαν πέντε ημέρες χωρίς θετική κατάληξη. Τα κυριότερα σημεία τριβής ήταν: 1) Η προεδρία της κυβερνήσεως για την ανάθεση της οποίας συμφώνησαν σε πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης, 2) τα πολεμικά υπουργεία για τα οποία συμφώνησαν να τα αναλάβουν Λαϊκοί και 3) το υπουργείο εσωτερικών το οποίο ο Σοφούλης διεκδικούσε για τους Φιλελεύθερους αρχικά, για να υποχωρήσει μετά στην πρόταση του Τσαλδάρη να το αναλάβει πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης, αντιβενιζελικής προέλευσης. Υπό την πίεση όμως των αδιάλλακτων βενιζελικών αναγκάστηκε να ματαιώσει τη συμφωνία.⁶¹

Την 2^η Μαρτίου, συνήλθε η Βουλή και κήρυξε την έναρξη των εργασιών της. Ο Βασιλιάς στο λόγο του τόνισε ότι η Γ' Αναθεωρητική Βουλή θα είχε δύο έργα: την

⁶⁰ Δαφνής, Γ., ό.π. τ. Β', σελ. 390.

⁶¹ Δαφνής, Γ., ό.π. τ. Β', σελ. 389-391.

αναθεώρηση του Συντάγματος και τη στήριξη ισχυρής κυβέρνησης ικανής να ανασυγκροτήσει το κλονισθέν από το διχασμό κράτος.

Σημαντικό ρόλο στη διαμάχη μεταξύ των δύο κομμάτων έπαιξε επίσης το Συμφωνητικό Σοφούλη – Σκλάβαινα. Η αντίδραση του στρατού στο ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης στηριζόμενη στις ψήφους του ΚΚΕ ήταν άμεση. Ο υπουργός Στρατιωτικών, Αλ. Παπάγος δηλώνει στον βασιλιά ότι «ο στρατός δεν θα μείνει αδιάφορος, εις περίπτωσιν συμπράξεως Φιλελευθέρων και κομμουνιστών». ⁶² Ο Γεώργιος Β', για να αντιμετωπίσει την αντίδραση των στρατιωτικών έπεισε τον Δεμερτζή να αναθέσει στον Μεταξά το υπουργείο Στρατιωτικών ο οποίος αφού ανέλαβε καθήκοντα και θέλοντας να δείξει την δύναμη της επιβολής του απάντησε στον υφυπουργό Πλατή ο οποίος αντέδρασε καλώντας τον Μεταξά να φύγει από το γραφείο του υπουργού με τη φράση: «*Άκου, Πλατή, μόνον νεκρός θα φύγω από δω μέσα*», υπόσχεση που τήρησε. Ο Πλατής αναχώρησε υποβάλλοντας την παραίτησή του. ⁶³

Την 6^η Μαρτίου, συνήλθε η Βουλή για να εκλέξει Προεδρείο. Κατά την πρώτη ψηφοφορία, ο Σοφούλης ως υποψήφιος των Φιλελευθέρων έλαβε 142 ψήφους, Ο Βοζίκης από την αντιβενιζελική παράταξη 139 και ο υποψήφιος των κομμουνιστών, Σιάντος 13 ψήφους. Στην επαναληπτική ψηφοφορία, ο Σοφούλης έλαβε 158 ψήφους έναντι 137 του Βοζίκη και εκλέχθηκε Πρόεδρος της Βουλής. Υπέρ του Σοφούλη ψήφισαν οι βενιζελικοί, ο σοφianoπουλικός, 3 κονδυλικοί και 13 κομμουνιστές. Η αντιβενιζελική παράταξη σε ένδειξη διαμαρτυρίας αποχώρησε από τη συνέχεια της συνεδρίασης. Ο βασιλιάς, διαπιστώνοντας ότι η βενιζελική παράταξη έχει την δεδηλωμένη, ανέθεσε στον Σοφούλη την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Η διεθνής κατάσταση με τον διαφαινόμενο στον ορίζοντα νέο πόλεμο, επέβαλλε την συνεννόηση και την Οικουμενική Κυβέρνηση για τη χώρα. Όμως επικράτησαν οι αδιάλλακτοι των δύο κομμάτων και ο σχηματισμός της δεν ευοδώθηκε.

Την 11^η Μαρτίου ο Σοφούλης, εισηγήθηκε στον βασιλιά την ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης από τον Δεμερτζή, στον οποίο θα έδινε ψήφο εμπιστοσύνης εάν ο Μεταξάς παρέμενε υπουργός στρατιωτικών. Εάν δεν δεχόταν την πρωθυπουργία ο Δεμερτζής τότε ο Σοφούλης θα αναλάμβανε να σχηματίσει κυβέρνηση τοποθετώντας μετριοπαθείς αντιβενιζελικούς στα πολεμικά υπουργεία. Ο βασιλιάς βολιδοσκόπησε τον Μιχαλόπουλο και

⁶² Δαφνής, Γ., ό.π. τ. Β', σελ. 392.

⁶³ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 392-393.

μετά την άρνηση αυτού ανέθεσε την εντολή στον Δεμερτζή. Η νέα κυβέρνηση ορκίσθηκε την 14^η Μαρτίου με Πρόεδρο και υπουργό Εξωτερικών τον Κ. Δεμερτζή και Αντιπρόεδρο και υπουργό Στρατιωτικών και Αεροπορίας τον Ι. Μεταξά.⁶⁴ Στις 13 Απριλίου, ο Μεταξάς μετά τον αιφνίδιο θάνατο του Δεμερτζή, ανέλαβε με εντολή του βασιλιά την πρωθυπουργία της χώρας και λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης από την Βουλή με 240 «Ναι» που σύμφωνα με τον βουλευτή Βάρσο Στεφανόπουλο αποτελούσαν τις υπογραφές της χρεοκοπίας του κοινοβουλευτισμού. Τα αιματηρά γεγονότα που συνέβησαν τον Μάιο κατά τη διάρκεια μεγάλης απεργίας των καπνεργατών, έδωσαν στον Μεταξά την πρώτη δικαιολογία για την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος που υλοποιήθηκε την 4^η Αυγούστου με αφορμή την κήρυξη πανελλαδικής απεργίας που ετοίμαζε το ΚΚΕ για την επόμενη ημέρα.⁶⁵

Ο αντιβενιζελικός κόσμος έμεινε ακέφαλος μετά τον θάνατο, τον Μάιο, του Τσαλδάρη όπως είχε μείνει και η βενιζελική παράταξη δύο μήνες πριν. Ο θάνατος του Προέδρου την 18^η Μαρτίου 1936 στο Παρίσι ήταν το τέλος ενός μεγάλου που όσο ήταν εν ζωή οι Έλληνες είχαν πάψει να σκέφτονται πολιτικά. Ο Βενιζέλος σκεφτόταν για λογαριασμό τους. Τώρα οι Έλληνες έπρεπε να αρχίσουν να σκέφτονται πολιτικά, να λαμβάνουν αποφάσεις, να μελετούν τα ζητήματα, να βρίσκουν λύσεις στα προβλήματα. Επί δεκαετίες, ακόμη και μετά το θάνατό του, ο αστικός κόσμος της Ελλάδας εξακολουθεί να είναι χωρισμένος σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς. Η προσωπικότητα του Βενιζέλου διαμόρφωσε τη ζωή ενός έθνους. Η ίδια η προσωπικότητά του όμως λειτουργούσε ανασταλτικά. Ο ίδιος δεν είχε προνοήσει για την διαδοχή όπως το ίδιο σφάλμα έπραξε σχεδόν τέσσερα χρόνια μετά και ο πολιτικός του αντίπαλος, ο Μεταξάς.⁶⁶

2.3.1 Το Συμφωνητικό Παλλαϊκού Μετώπου και Φιλελευθέρων

Τα αποτελέσματα των εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936 επιβεβαίωσαν την διαπίστωση που είχε προκύψει και μετά τις εκλογές των ετών 1926, 1932 και 1933, ότι ο λαός δεν επιθυμούσε την παράδοση μέσω της ψήφου του σε μία από τις δύο παλαιές παρατάξεις αλλά εξέφραζε την επιθυμία να συνεργασθούν τα αστικά κόμματα των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού τα οποία συγκέντρωσαν συνολικά 198 έδρες, αριθμός που θα τους επέτρεπε να σχηματίσουν κυβέρνηση συνεργασίας και να κυβερνήσουν για ολόκληρη

⁶⁴ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 394-395.

⁶⁵ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ.90-98.

⁶⁶ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 395-398.

την βουλευτική περίοδο αφού δεν είχαν ουσιαστικές προγραμματικές διαφορές.⁶⁷ Η διαφωνία όμως που προέκυψε μεταξύ των δύο κομμάτων και που αφορούσε στο ζήτημα της επαναφοράς στο στράτευμα των αποτάκτων αξιωματικών του κινήματος του 1935, δεν επέτρεψε τον σχηματισμό κυβέρνησης Φιλελευθέρων και Λαϊκών. Σύμφωνα με τον Τάσο Βουρνά, «ο μόνος τρόπος για τη δημοκρατική αλλαγή στην Ελλάδα ήταν η συνεργασία Φιλελευθέρων – Παλλαϊκού Μετώπου πάνω σε ένα μίνιμουμ δημοκρατικό πρόγραμμα».⁶⁸ Η ύπαρξη του συμφώνου που είχαν υπογράψει από τις 19 Φεβρουαρίου 1936, ο Θ. Σοφούλης, αρχηγός των Φιλελευθέρων και ο Στ. Σκλάβαινας ως αρχηγός της Κ.Ο. του Παλλαϊκού Μετώπου (ουσιαστικά του ΚΚΕ), έγινε γνωστή την 2^η Απριλίου, όταν οι κομμουνιστές αποκάλυψαν ότι για να ψηφίσουν τον Σοφούλη ως Πρόεδρο της Βουλής, είχαν εγγράφως συμφωνήσει μαζί του να στηρίξουν βενιζελική κυβέρνηση με το όρο αυτή να ικανοποιήσει τις συμφωνηθείσες αξιώσεις του ΚΚΕ.⁶⁹

Ο Δ. Γληνός, σε άρθρο του στην εφημερίδα «Ριζοσπάστης» γράφει: «Στις 3 του Απρίλη έγινε στην πολιτική ζωή του τόπου μας μια ενέργεια που συντάραξε όλα τα κόμματα και κίνησε το ενδιαφέρον του λαού ως την τελευταία αγροτική καλύβη. Μέσα στον αναβρασμό και την ταραχή που γέννησε η δημοσίευση του συμφωνητικού, η πρώτη εντύπωση που επικράτησε, ήτανε πως ο αρχηγός των Φιλελευθέρων έχοντας απόλυτη ανάγκη να κερδίσει την προεδρία της Βουλής και να κάμει έτσι το πρώτο βήμα για την κατάκτηση της εξουσίας, πούλησε κυριολεκτικά την ψυχή του στο διάβολο. Και ο διάβολος στην περίπτωση αυτή ήτανε το Παλλαϊκό Μέτωπο ή, όπως το ταυτίζουνε στην αντίληψή τους, το Κομμουνιστικό κόμμα»⁷⁰.

Ο Ι. Ράλλης έφερε το ζήτημα στη Βουλή υποβάλλοντας πρόταση μομφής κατά του Σοφούλη ως Προέδρου της Βουλής, η συζήτηση της οποίας κατέληξε σε θριαμβευτική νίκη του Σοφούλη αφού η πρόταση απορρίφθηκε με 165 ψήφους υπέρ του Σοφούλη και 88 κατά. Σημαντικό επίσης στοιχείο που προέκυψε ήταν ότι και το Λαϊκό Κόμμα, με εκπρόσωπο τον Κ. Αγγελόπουλο διεξήγαγε διαπραγματεύσεις με τον Δ. Γληνό ως εκπρόσωπο του ΚΚΕ, επί τρεις εβδομάδες τον Φεβρουάριο του 1936.⁷¹ Ο Ριζοσπάστης της 28^{ης} Φεβρουαρίου 1936, δημοσιεύει ανακοίνωση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου σύμφωνα

⁶⁷ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 388-390.

⁶⁸ Βουρνάς, Τ., ό.π., σελ. 396-397.

⁶⁹ Βουρνάς, Τ., ό.π., σελ. 397-398.

⁷⁰ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φύλλο του Σαββάτου 25 Απριλίου 1936, σελ. 1, Αρχείο Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.

⁷¹ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 403.

με την οποία, το Λαϊκό Κόμμα με τη μεσολάβηση του πρώην υπουργού του Αγγελόπουλου, ζήτησε επανειλημμένα να έρθει σε επαφή με το Παλλαϊκό Μέτωπο, δηλώνοντας ότι δέχεται να ικανοποιήσει όλα τα αιτήματα που προέβαλλε η Κ.Ο. του Μετώπου (τα ίδια που αναφέρονται στο συμφωνητικό Σοφούλη – Σκλάβαινα), αρκεί οι βουλευτές του να ψηφίσουν τον υποψήφιο πρόεδρο του Λαϊκού Μετώπου.⁷² Στο φύλλο δε του Ριζοσπάστη της 29^{ης} Φεβρουαρίου 1936, ο βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου Δ. Γληνός σε άρθρο με τίτλο «Για να σωθή ο τόπος από τον φασισμό», σε απάντηση των γραφομένων στον αντιβενιζελικό τύπο που θεωρεί εγκληματικό να θεωρηθεί ισότιμη η ψήφος των κομμουνιστών βουλευτών, αν δοθεί σε κάποια αστική παράταξη, δηλώνει:⁷³ «*Το τι αξίαν έχουν αυτοί οι εξορκισμοί των και όλο αυτό το ιερόν μένος των, μπορεί να το εκτιμήση ο Ελληνικός Λαός άμα πληροφορηθή, πως το πρώτο κόμμα που ευθύς ύστερα από τις εκλογές ζήτησε να εξασφαλίση την ψήφο μας είναι το Λαϊκό. Οι εκλογές έγιναν στις 26 του Γενάρη. Ε! Λοιπόν την πρώτη του Φλεβάρη αντιπρόσωποι και απεσταλμένοι του Λαϊκού Κόμματος ήλθαν σε αναζήτησή μου και στις 2 του Φλεβάρη με έφεραν σε επαφή προς τον κ. Κ. Αγγελόπουλο, βουλευτή Αθηνών και πρώην Υπουργό των Οικονομικών*». Το δημοσίευμα στη συνέχεια, αναφέρει στοιχεία των συζητήσεων, από τα οποία προκύπτουν ότι αντιρρήσεις είχαν εκφραστεί από το Λαϊκό Κόμμα μόνο στο ζήτημα της αναλογικής, ότι ο Π. Τσαλδάρης ήταν ενήμερος των συνομιλιών και πρόθυμος να επικυρώσει την συμφωνία. Για να πεισθεί δε το Παλλαϊκό Μέτωπο, ως επιχειρήματα ο Αγγελόπουλος προέβαλλε το ότι οι Φιλελεύθεροι ήταν το κόμμα της πλουτοκρατίας, ψήφισαν το Ιδιώνυμο και τις επιτροπές της ασφάλειας και καταταυράνησαν τον λαό όποτε είχαν την εξουσία. Οι διαπραγματεύσεις ναυάγησαν εξαιτίας του θέματος της αναλογικής και της άρνησης του Τσαλδάρη να δηλώσει ότι οι ψήφοι των βουλευτών του Παλλαϊκού μετώπου είναι ισότιμοι με αυτές των υπολοίπων βουλευτών.

Ο Θ. Σοφούλης, υποστήριξε ότι δεν έκανε καμία παραχώρηση στο ΚΚΕ, αφού ό,τι περιεχόταν στο συμφωνητικό ήταν ήδη στο πρόγραμμα του κόμματός του και ότι προσπάθησε να βρει λύση στο κυβερνητικό πρόβλημα πιστεύοντας ότι η συνεργασία με τους κομμουνιστές ήταν λιγότερο επικίνδυνη για τη χώρα από την ακυβερνησία. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας έβγαλε την αντιβενιζελική παράταξη διασπασμένη αφού υπέρ του Σοφούλη

⁷² Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φύλλο της Παρασκευής 28 Φεβρουαρίου 1936, σελ. 1, Αρχείο Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.

⁷³ Μεταξάς, Ι., *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, Επιμέλεια Φαίδων Βρανάς, Εκδόσεις Γκοβόστης, 2005, Αθήνα, τ. Δ', σελ. 643-648 και Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φύλλο του Σαββάτου 29 Φεβρουαρίου 1936, σελ. 1, Αρχείο Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.

ψήφισε η ομάδα του Μεταρρυθμιστικού Κόμματος του Γκοτζαμάνη, οι περισσότεροι βουλευτές του Κονδύλη και οι Ελευθερόφρονες του Μεταξά, ενώ πολλοί βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος και του Θεοτόκη απείχαν από την ψηφοφορία. Ο Σοφούλης όμως δεν θέλησε να εκμεταλλευτεί τις προϋποθέσεις για κυβέρνηση συνασπισμού που προέκυψαν και έτσι έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στον Μεταξά, ανοίγοντας έτσι το δρόμο προς την 4^η Αυγούστου.⁷⁴

Μπορεί ο Σοφούλης να εκλέχτηκε Πρόεδρος της Βουλής με τις ψήφους του ΚΚΕ, όμως επεισόδια δημιουργήθηκαν μέσα στο Κοινοβούλιο μεταξύ των βουλευτών του Λαϊκού Κόμματος και των Φιλελευθέρων, ενώ ακούστηκαν συνθήματα όπως: «Έξω ο κόκκινος Πρόεδρος» και «Θέλουμε δικτατορία». Ο Αλέξ. Παπαναστασίου με επιγραμματικό τρόπο χαρακτήρισε τη συνεδρίαση: «*το θέμα το οποίον παρουσιάζει η Βουλή είναι αξιοθρήνητον*». Ο Μεταξάς στο ημερολόγιό του, την 6^η Μαρτίου 1936, γράφει: «*Ταραχώδης συνεδρίασις*»⁷⁵.

Ένα ακόμη στοιχείο που έπαιξε ρόλο στη συνέχεια κατά την επιβολή του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου ήταν η κατάθεση έγγραφης δήλωσης από βουλευτές του Παλλαϊκού μετώπου, μετά την ορκωμοσία όλων των βουλευτών σύμφωνα με τον «*νενομισμένον όρκον, να φυλάξουν πίστιν εις την Πατρίδα και τον Συνταγματικόν Βασιλέα, υπακοή εις το Σύνταγμα και τους νόμους του Κράτους*», στην οποία αναφέρονταν ότι: «*οι βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου δεν δεσμεύονται από τον τυπικόν όρκο που έδωσαν να εκπληρώσουν με συνέπεια και ως το τέλος το καθήκον τους απέναντι του λαού και την πραγματοποίηση του προγράμματος του Παλλαϊκού Μετώπου*». Αυτό ισοδυναμούσε με κήρυξη επανάστασης από το βήμα της Βουλής. Την δήλωση αυτή όμως κανείς δεν την πήρε σοβαρά. Οι υπογράφωντες βουλευτές ήταν δεκατέσσερις όσοι και οι βουλευτές του ΚΚ Ισπανίας.⁷⁶

2.4 Η Ελληνική Οικονομία κατά τον Μεσοπόλεμο

Η οικονομική άνθηση που ακολουθεί μετά το 1896 και διαρκεί μέχρι το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ή τις αρχές της δεκαετίας του 1920, συμπαρασύρει και την ελληνική οικονομία. Τα δημοσιονομικά της Ελλάδας μπαίνουν σε τάξη, η δραχμή γίνεται πάλι σκληρό νόμισμα και το 1910 η Ελλάδα επανεντάσσεται στη Λατινική Νομισματική Ένωση, την

⁷⁴ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 403-404.

⁷⁵ Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ', σελ. 197-198.

⁷⁶ Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ', σελ. 183.

αντίστοιχη ONE του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Η Ελλάδα γίνεται ισχυρή οικονομικά και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αποτελούν ένδειξη της σχετικής ευρωστίας της ελληνικής οικονομίας. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια των πολέμων η οικονομική ανάπτυξη επιταχύνθηκε καθώς υπήρξε αύξηση της ζήτησης στρατιωτικών αγαθών (τρόφιμα, ρουχισμός κλπ).⁷⁷

Η Ελληνική κυβέρνηση ακολουθώντας το παράδειγμα των περισσότερων χωρών, υιοθέτησε από τον Φεβρουάριο του 1916 προστατευτικό δασμολόγιο, ευνοώντας έτσι τους εγχώριους παραγωγούς και πετυχαίνοντας διόγκωση των κερδών. Πηγές εσόδων ήταν το εφοπλιστικό κεφάλαιο, το οποίο αποκόμισε σημαντικά κέρδη αφού κατόρθωσε να επιβιώσει από τον ανταγωνισμό και από τις απώλειες του πολέμου και τα μεταναστευτικά εμβάσματα που αυξήθηκαν.⁷⁸ Όμως κατά την δεκαετία του 1920 η κατάσταση άλλαξε πολύ και επιδεινώθηκε την επόμενη δεκαετία, ιδίως όταν μετά το 1929 έπεσε ο γενικός δείκτης τιμών και εμφανίστηκε το φαινόμενο του αντιπληθωρισμού.

Η μελέτη της Ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου θα πρέπει να λάβει υπόψη της δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι η βαρύτητα που έχει για την ελληνική οικονομία η διαδικασία επίλυσης του αγροτικού ζητήματος μέσα από την αναδιανομή των ιδιοκτησιών γης. Διαδικασία που ξεκινά μετά το Γουδί και τις μαζικές αγροτικές διαμαρτυρίες του 1910 στη Θεσσαλία, με αποκορύφωμα τα γεγονότα του Κιλελέρ, ενώ ο δρόμος ανοίγει με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911 αλλά περνά από διαδοχικές φάσεις αποκτώντας κάθε φορά πιο επείγοντα και ριζικό χαρακτήρα. Η αρχική φάση τερματίζεται με το Διχασμό του 1915 για να λάβει την αποφασιστική ώθηση για την τελική της φάση μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών⁷⁹. Σε αντίθεση με την χώρα μας, στις βιομηχανικές ευρωπαϊκές χώρες, τα προβλήματα γαιοκτησίας είχαν λυθεί πολλά χρόνια νωρίτερα. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η χρονική τομή κατά την οποία ξεκινά ο ελληνικός Μεσοπόλεμος και η οποία δεν ταυτίζεται με την έναρξη της αντίστοιχης ευρωπαϊκής περιόδου, δηλαδή το 1918 και το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά το 1922, καταληκτικό έτος μιας μακρόχρονης και επίπονης πολεμικής προσπάθειας που σηματοδοτείται από την μικρασιατική καταστροφή και αποτελεί αφετηρία

⁷⁷ Τσουλφίδης, Λ., *Οι Πτωχεύσεις του Ελληνικού Κράτους*, στο *Δάνεια-Κρίσεις-Χρεοκοπίες*, Εφημερίδα Επενδύτης Ιστορικό Αρχείο, σελ. 38.

⁷⁸ Mazower, M., *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΤΕ, Αθήνα, 2002, σελ. 82-83.

⁷⁹ Μαυρογορδάτος, Γ., *ό.π.*, σελ. 68-70.

μιας νέας εποχής για την ελληνική οικονομία. Αυτή ακριβώς η περίοδος είναι πολύ σημαντική για την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας η οποία καθορίζεται από την δεκάχρονη πολεμική προσπάθεια και από την άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων. Για την αποκατάσταση των προσφύγων άρχισε να εφαρμόζεται η διανομή των γαιών στην ύπαιθρο ενώ στα αστικά κέντρα η διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού συντελεί στην ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής.

Την οικονομική ανάπτυξη του Μεσοπολέμου, θα μπορούσαμε να την διακρίνουμε στις τρεις επόμενες περιόδους:⁸⁰

1. Από το 1923 μέχρι το 1927 όπου η οικονομία κάτω από την πίεση μεγάλων προβλημάτων που έρχονται από τον πόλεμο παρέπαιε, ενώ οι κυβερνήσεις προσπαθούσαν να επιτύχουν νομισματική σταθεροποίηση και να αποκαταστήσουν τους πρόσφυγες.

2. Από το 1927 μέχρι το 1932, όπου η δραχμή σταθεροποιήθηκε και ο ρυθμός ανάπτυξης αυξάνεται μέχρι να βρεθεί στη δίνη της οικονομικής κρίσης.

3. Από το 1932 μέχρι το 1940, περίοδος που ξεκινά με την Ελλάδα να κηρύττει χρεοστάσιο και στη συνέχεια να γίνεται προσπάθεια διαχείρισης της κρίσης που προκλήθηκε από αυτή την αναστολή πληρωμών.

Ο πληθωρισμός που είχε εμφανιστεί πριν από την ήττα του 1922 είχε κλονίσει το νόμισμα ενώ η πτώση της αξίας της δραχμής συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Η εισροή ενάμιση σχεδόν εκατομμυρίου προσφύγων σε μία χώρα με πληθυσμό πέντε εκατομμύρια προκάλεσε αύξηση της ζήτησης αγαθών για την οποία δεν επαρκούσε η ντόπια παραγωγή. Η ανάγκη αυτή οδήγησε σε αύξηση των εισαγωγών καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη για ξένο συνάλλαγμα που προκάλεσε ακόμη περισσότερη μείωση της αξίας της δραχμής, αύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων και ανάγκη για δανεισμό. Από την άλλη, η πολιτική αστάθεια λειτουργούσε αποτρεπτικά για τις ξένες επενδύσεις, τα υψηλά επιτόκια μείωναν τα περιθώρια επιχειρηματικού κέρδους και αποθάρρυναν τις επενδύσεις.

⁸⁰ Βερέμης, Θ., και Mazower, M., *Η Ελληνική Οικονομία (1922-1940) στο Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Επιμέλεια Θάνος Βερέμης, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2009, σελ.73.

Στόχοι των περισσότερων υπουργών Οικονομικών από το 1923 μέχρι το 1927 ήταν: η ενίσχυση της αξίας της δραχμής, η επίλυση προβλημάτων που προέρχονταν από την έλλειψη πιστώσεων και η προσέλκυση παραγωγικών επενδύσεων.⁸¹

Το 1924 η κυβέρνηση Παπαναστασίου παραμένει στην κυβέρνηση επί τέσσερις μήνες, αντιμετωπίζοντας σειρά απεργιών. Απήγγησαν οι ναυτεργάτες, οι αρτεργάτες, οι εργάτες τσιμέντων, οι υποδηματεργάτες. Οι συνθήκες εργασίας και τα ημερομίσθια ήταν πολύ χαμηλά και παρά την εργατική νομοθεσία που είχε ψηφισθεί από την τελευταία κυβέρνηση του Βενιζέλου, το βιοτικό επίπεδο των εργατών δεν είχε βελτιωθεί. Αύξησε όμως τις αποδοχές των δικαστικών και των στρατιωτικών, μερίμνησε για τις συντάξεις στρατιωτικών και θυμάτων του πολέμου και της Μικρασιατικής καταστροφής και ψήφισε νόμους «περί κτηματικών τραπεζών» και «περί εκτελέσεως μεγάλων υδραυλικών έργων» ανοίγοντας το δρόμο για την υλοποίηση μεγάλων αποξηραντικών και αρδευτικών έργων στη Βόρειο Ελλάδα.⁸²

Η επόμενη κυβέρνηση με σύντομο επίσης βίο, ήταν αυτή με πρωθυπουργό τον Θ. Σοφούλη. Κυβέρνηση «θερινών διακοπών» την χαρακτήρισε ο απελθών Παπαναστασίου. Στον οικονομικό τομέα, εμφάνισε την απαλλοτρίωση 350.000 στρεμμάτων για την αποκατάσταση αγροτών, προσφύγων και άλλων ακτημόνων καλλιεργητών καθώς και τη σύσταση της Μεγάλης Επιτροπής Οικονομικών υπό τον Αθ. Ευταξία και την αποδοχή των πορισμάτων της.⁸³ Στο ενεργητικό της επόμενης κυβέρνησης, υπό τον Μιχαλακόπουλο, η οποία υπήρξε η «πλέον μακρόβιος» αφού παρέμεινε στην εξουσία επί οκτάμηνο, καταγράφονται η σύναψη εξωτερικού δανείου ύψους 12.300.000 αγγλικών λιρών, για την αποκατάσταση των προσφύγων με τιμή έκδοσης στο 88%, τόκο 7% και χρόνο εξόφλησης 40 έτη, καθώς και η συμφωνία μέσω της Τράπεζας Αθηνών, με την αμερικανική εταιρεία Ούλεν, για την χρηματοδότηση και κατασκευή του έργου της ύδρευσης της Αθήνας, έργο που παραδόθηκε το καλοκαίρι του 1929.⁸⁴

Το 1926 άρχισε ένα πρόγραμμα οικονομικής ανασυγκρότησης το οποίο ανέλαβε να υλοποιήσει ο Καφαντάρης και επιτάχυνε ο Βενιζέλος. Ο Γ. Καφαντάρης ως υπουργός Οικονομικών της κυβέρνησης συνεργασίας του Αλεξ. Ζαΐμη, θεώρησε ότι υγιής οικονομία,

⁸¹ Βερέμης, Θ., και Mazower, M., ό.π., σελ. 74.

⁸² Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Α', σελ. 257-258.

⁸³ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Α', σελ. 259 και 264.

⁸⁴ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Α', σελ. 268-270.

χωρίς σταθερό νόμισμα δεν μπορούσε να υπάρξει. Από το 1921, η δραχμή δεν είχε σταθερή αξία, ενώ λόγω πληθωρισμού είχε χάσει μέχρι το 1927 το 1/15 της προπολεμικής της αξίας. Βασική προσπάθεια του Καφαντάρη ήταν η συγκράτηση του πληθωρισμού ώστε να κρατηθεί η αξία της δραχμής. Μέσο για να το επιτύχει αυτό ήταν η επίτευξη ισοσκελισμένου προϋπολογισμού με οικονομίες, περικοπή των δημοσίων εξόδων και αύξηση φορολογίας κυρίως, των οικονομικά ισχυρότερων. Ο προϋπολογισμός, έκλεισε ισοσκελισμένος ενώ ο προϋπολογισμός του 1927-28, έκλεισε με περίσσειμα.⁸⁵ Παράλληλα, η προσπάθεια σταθεροποίησης στηρίχθηκε με δάνειο που διαπραγματεύθηκε η χώρα με την ΚτΕ. Προϋπόθεση του δανείου ήταν η δημιουργία μιας νέας αμιγώς κεντρικής τράπεζας και η επαναφορά της δραχμής σε σταθερές ισοτιμίες.⁸⁶ Το 1927 ιδρύεται η Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ) ενώ το Πρωτόκολλο της Γενεύης καθόρισε το περιεχόμενο της δραχμής σε χρυσό και όρισε ότι η δραχμή θα ακολουθούσε τον Κανόνα Χρυσού-Συναλλάγματος. Σύμφωνα με το Άρθρο 4 του αρχικού Καταστατικού της Τράπεζας της Ελλάδος «κύριον καθήκον της Τραπεζής είναι η εξασφάλισης της σταθερότητας της εις χρυσόν αξίας των γραμματίων αυτής. Προς τον σκοπόν τούτον θα ρυθμίζη, εντός των ορίων του Καταστατικού αυτής, την κυκλοφορίαν και την πίστιν εν Ελλάδι».⁸⁷ Η έναρξη λειτουργίας της Τράπεζας της Ελλάδος ορίστηκε για την 14^η Μαΐου 1928, όπως για την ίδια ημέρα ορίστηκε η έναρξη εφαρμογής της σταθεροποίησης της δραχμής με νόμο σύμφωνα με τον οποίο μία δραχμή θα ήταν ισάξια με 10/512,1287 του γραμμαρίου του χρυσού. Ως πρώτος διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος τοποθετήθηκε ο μέχρι τότε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Αλέξ. Διομήδης και υποδιοικητής, ο μέχρι τότε υποδιοικητής της Εθνικής, Εμμ. Τσουδερός.

Το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα της Ελλάδας ήταν το έλλειμμα που εμφάνιζε ο προϋπολογισμός αφού τα τακτικά έσοδα υπολείπονταν των δαπανών. Το έλλειμμα μπορούσε να καλυφθεί με εξωτερικό δανεισμό με την προϋπόθεση ότι η χώρα θα είχε νομισματική σταθερότητα και ισχυρή κυβέρνηση. Αυτά τα εξασφάλισε, το μεν πρώτο, το 1926-27 με την σύνδεση της δραχμής με την αγγλική λίρα και την μετατρεψιμότητά της σε χρυσό, το δε δεύτερο το 1928, με τον σχηματισμό ισχυρής πλειοψηφικής κυβέρνησης 223 βουλευτών υπό τον Βενιζέλο. Η κυβέρνηση ακολουθώντας τις οδηγίες της ΚτΕ, ξεκίνησε σειρά δημοσίων έργων και μεταρρυθμίσεων, με χρηματοδότηση από το εξωτερικό. Η νομισματική

⁸⁵ Δαφνής, Γ., *ό.π.*, σελ. 364.

⁸⁶ Λαζαρέτου, Σ., *ό.π.*, σελ. 32.

⁸⁷ <http://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Bank/History/foundation.aspx>, προσπ. 09/03/2015.

σταθερότητα, η επίτευξη της αγροτικής μεταρρύθμισης, η ανάπτυξη του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων, η ίδρυση και λειτουργία της ΤτΕ και η σύνδεση της δραχμής με το χρυσό επέτρεψαν στην κυβέρνηση να δανείζεται από τις διεθνείς αγορές για να χρηματοδοτεί το φιλόδοξο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων. Η μελλοντική απόδοση αυτών των επενδύσεων θα μπορούσε να αποπληρώσει το χρέος.

Για να υλοποιηθεί η αναπτυξιακή πολιτική αυξήθηκε ο εξωτερικός δανεισμός. Από 27,8 δισεκατομμύρια δραχμές το 1928, το εξωτερικό χρέος αυξήθηκε σε 32,7 δισεκατομμύρια το 1932. Το έτος αυτό αποτελεί ορόσημο αλλαγής στην οικονομική πολιτική που ίσχυε από το 1922. Σύμφωνα με τον ιστορικό Κώστα Κωστή,⁸⁸ «... η οικονομική πολιτική των Φιλελευθέρων θα μπορούσε να συνοψιστεί ως μια προσπάθεια διαρκούς δανεισμού, προκειμένου να πραγματοποιηθούν τα μεγάλα, παραγωγικά έργα που θα επέτρεπαν στην ελληνική οικονομία - και ιδίως στον αγροτικό τομέα - να ξεπεράσει το δημογραφικό πρόβλημα και να αυξήσει την παραγωγική ικανότητα της χώρας». Για την στρατηγική της οικονομικής ανάπτυξης της κυβέρνησης Βενιζέλου, ήταν απαραίτητη η εισροή ξένου κεφαλαίου για να χρηματοδοτηθεί η εγχώρια ανάπτυξη, αλλά, και να αυξηθούν οι εξαγωγές και τα έσοδα, ώστε να εξυπηρετείται το εξωτερικό χρέος και να παραμένει η χώρα στο σύστημα του χρυσού.⁸⁹

Η πολιτική αυτή αναθεωρείται μετά το 1932 εξαιτίας της κρίσης του 1929, η οποία πέρασε στην Ελλάδα από δύο διαδρομές, τη μείωση των εξαγωγών και κατά συνέπεια την πτώση των εσόδων και μετά το 1931 τη διακοπή της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων. Ο καπνός και η σταφίδα, που αποτελούσαν το 60-70% των ελληνικών εξαγωγών, υπήρξαν τα μεγάλα θύματα της διεθνούς κρίσης. Οι πολιτικές εξελίξεις επηρεάστηκαν έντονα από τις επιπτώσεις της μείωσης των τιμών των δύο αυτών προϊόντων με θύματα τους καπνεργάτες και τους αγρότες. Η πτώση στις τιμές των εξαγωγών ξεπέρασε το 50% και το εργατικό δυναμικό στις καπναποθήκες της Καβάλας μειώθηκε στο μισό.⁹⁰ Ενώ αρχικά η πτώση των τιμών στα εισαγόμενα προϊόντα επέφερε μια ισορροπία στα ελλείμματα του εμπορικού ισοζυγίου, σταδιακά εμφανίζεται διόγκωση των ελλειμμάτων λόγω της εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας από την εισαγωγή αγαθών. Η συμμετοχή της Ελλάδας στον κανόνα του χρυσού εισήγαγε την οικονομία στο διεθνές νομισματικό σύστημα αυξάνοντας τις πιστοληπτικές δυνατότητες της χώρας αλλά και το εύρος του εμπορίου. Ωστόσο, η υποτίμηση της αγγλικής

⁸⁸ Ξηρός, Γ., ό.π.

⁸⁹ Βερέμης, Θ., και Mazower, M., ό.π., σελ. 77.

⁹⁰ Βερέμης, Θ., και Mazower, M., ό.π., σελ. 78.

στερλίνας το φθινόπωρο του 1931 προκάλεσε σοβαρή κρίση και στην Ελλάδα. Η εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους (δημόσιου και ιδιωτικού) έφτασε το 1932 να απορροφά το 81,08% των ελληνικών συναλλαγματικών εισπράξεων. Η στήριξη της δραχμής κατέστη ιδιαίτερα ακριβή με την διαρκή και σε μεγάλο βαθμό αθέμιτη εκροή κεφαλαίου. Η κυβέρνηση προσέφυγε στην ΚτΕ ζητώντας από τη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή (Δ.Ο.Ε.) πενταετή αναστολή των χρεολυσίων σε ξένο νόμισμα δανείων και τη σύναψη νέου δανείου 50 εκατομμυρίων δολαρίων καταβαλλόμενο σε τέσσερις ισόποσες δόσεις για συνέχιση και αξιοποίηση των παραγωγικών έργων και για συγκράτηση της νομισματικής σταθερότητας.⁹¹ Όμως, το Συμβούλιο της ΚτΕ, στη συνεδρίαση του, της 11^{ης} Απριλίου 1932, αποφάσισε την αναστολή της καταβολής των χρεολυσίων για ένα χρόνο και παρέπεμψε την Ελλάδα σε απευθείας συζήτηση με τους ομολογιούχους. Στην προσπάθειά της να αναστείλει την πληρωμή των χρεολυσίων η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε με νόμο η καταβολή των τοκομεριδίων να μειωθεί κατά 25% από την 1η Απριλίου 1932. Την 1^η Μαΐου 1932 κηρύσσεται προσωρινό χρεοστάσιο, αφού το διαθέσιμο ποσό στην Τράπεζα της Ελλάδος δεν ξεπερνούσε τα 2,3 εκατομμύρια δολάρια.⁹²

Σύμφωνα με τις επικρατούσες τότε διεθνείς οικονομικές συνθήκες, ο Βενιζέλος θα έπρεπε να είχε προβλέψει ότι μία νέα εξωτερική δανειοδότηση θα ήταν δύσκολο να επιτευχθεί και να λάβει μέτρα πριν εξαντληθούν τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας. Όπως ο ίδιος είπε κατά τον απολογισμό της τετραετίας του, η μη εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους θα κρίνονταν ως δόλια χρεοκοπία και θα ξεσήκωνε την αγανάκτηση των ξένων πιστωτών μας και των κυβερνήσεών τους, εκθέτοντας την Ελλάδα σε ανυποληψία.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου με νέο υπουργό Οικονομικών τον καθηγητή Κυριάκο Βαρβαρέσσο προχώρησε στην άρση της σταθεροποίησης. Στις 25 Απριλίου 1932 κατατέθηκε στη Βουλή νομοσχέδιο «περί αναστολής της υποχρέωσης της Τραπέζης της Ελλάδος προς εξαργύρωση των τραπεζικών γραμματίων αυτής και περί ρυθμίσεως της αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος». Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε από τη Βουλή και τη Γερουσία και έγινε ο νόμος 5422 της 26/4/1932, διά του οποίου η δραχμή επανερχόταν σε καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας και καταργούνταν η ελεύθερη αγορά συναλλάγματος. Στην αγόρευση του ο Βαρβαρέσσος μεταξύ άλλων δήλωσε: «Σήμερα ευρίσκομαι, ομολογώ, εις

⁹¹ Δαφνής, Γ., *ό.π.*, τ. Β', σελ. 125-127.

⁹² Δαφνής, Γ., *ό.π.*, τ. Β', σελ. 127.

εξαιρετικά δυσάρεστον θέσιν εισηγούμενος ενόπιον υμών την εγκατάλειψιν ... του χρυσού κανόνος, του χρυσού συναλλάγματος. Όπως υπαινίχθη ο πρόεδρος της Κυβερνήσεως, δεν πρόκειται περί μέτρου το οποίον απορρέει εξ ελευθέρας κρίσεως της κυβερνήσεως. Είναι μέτρον επιβληθέν εκ καταστάσεως ανάγκης αναποτρέπτου». Με την αγόρευση Βαρβαρέσσου, η κυβέρνηση χάραξε τις γενικές πολιτικές γραμμές μιας νομισματικής πολιτικής η οποία, εφαρμόστηκε μέχρι το 1940 και λειτούργησε ως πρότυπο και μεταπολεμικά.⁹³

Με την κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου και των κεφαλαιαγορών, η κυβέρνηση άσκησε πολιτική αυτάρκειας επιβάλλοντας δασμούς στα εισαγόμενα προϊόντα και ενισχύοντας την εσωτερική αγορά. Τα μέτρα αυτά περιόρισαν το δημόσιο χρέος και τόνωσαν τη γεωργική και βιομηχανική παραγωγή. Η εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού και η υπερημερία του χρέους σε συνδυασμό με την εγχώρια οικονομική ανάπτυξη οδηγούσαν σε βελτίωση της οικονομίας. Ο Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Τσουδερός, στην ετήσια αναφορά του 1932 αναφέρει: *«η χειραφέτηση μιας χώρας από το σύστημα του χρυσού έχει την πρακτική της όψη».* Αναφερόμενος δε, στις αλλαγές της οικονομικής πολιτικής επισημαίνει ότι είχαν: *«θεμελιωδώς επηρεάσει την ίδια την υφή της οικονομίας μας, και συνθέτουν μια ιστορική περίοδο στη μελλοντική της εξέλιξη».*⁹⁴ Από το 1933 άρχισε ένα ρεύμα επιστροφής κεφαλαίων από το εξωτερικό λόγω υψηλών ελληνικών επιτοκίων. Τα αποθεματικά σε χρυσό του εκδοτικού πιστωτικού ιδρύματος, της Τράπεζας της Ελλάδος αυξήθηκαν από 7,6 εκατομμύρια δολάρια το 1932 σε 44,7 εκατομμύρια το 1934. Η αύξηση αυτή είχε ανάλογο αποτέλεσμα στη νομισματική κυκλοφορία. Από 4 δισεκατομμύρια δραχμές το 1931 η κυκλοφορία έφτασε τα 9,4 δισεκατομμύρια το 1939. Ήδη από το 1933 τα σημάδια οικονομικής ανάκαμψης ήταν ορατά, όμως η άνιση κατανομή του νέου πλούτου που προέκυπτε από την πολιτική της αυτάρκειας δημιουργούσε έντονες κοινωνικές αντιπαλότητες. Η μόνιμη κρίση που έπληττε τα μεγάλα εξαγωγικά λιμάνια σε αντίθεση με την ξαφνική ευημερία αγροτικών περιοχών, η άνοδος των κερδών των βιομηχανιών σε αντίθεση με τα χαμηλά ημερομίσθια ήταν μερικά από τα σημεία τριβής που η νέα κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος έπρεπε να αντιμετωπίσει. Όμως και τα δύο μεγάλα κόμματα πίστευαν μάλλον στην ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας παρά στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής και στο σχεδιασμό της οικονομίας. Η αδυναμία της κυβέρνησης Τσαλδάρη να αναλάβει μια

⁹³ Δαφνής, Γ., *ό.π.*, τ. Β', σελ. 131-132.

⁹⁴ Βερέμης, Θ., και Mazower, M., *ό.π.*, σελ. 80-81.

περισσότερο δραστήρια διαχείριση της οικονομίας ενίσχυσε την κοινωνική αναταραχή και οδήγησε στην εκπνοή της οικονομικής ανάκαμψης.⁹⁵

Η δικτατορία Μεταξά συνέχισε ουσιαστικά την ίδια οικονομική πολιτική, ασκώντας όμως μεγαλύτερο έλεγχο σε όλες τις διαδικασίες και ρυθμίσεις της οικονομικής ζωής. Η κρατική παρέμβαση στην οικονομία και ο προστατευτισμός οδήγησαν σε μια σταδιακή οικονομική ανάπτυξη που ανακόπηκε όμως από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.⁹⁶ Τις παραμονές της ιταλικής επίθεσης κατά της Ελλάδας η ελληνική οικονομία πορευόταν βελτιούμενη, εμφανίζοντας τα εξής παράδοξα: η πολιτική να ασκείται από μια δικτατορική κυβέρνηση, οι οικονομικές σχέσεις της χώρας να εξαρτώνται από τη Μεγάλη Βρετανία, να υπάρχει το ελληνογερμανικό clearing και οι πολιτικές προτιμήσεις της κυβέρνησης να κλίνουν προς τον ολοκληρωτισμό.⁹⁷

2.5 Ανακεφαλαίωση

Ο Διχασμός απέκτησε βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία και πολιτική, διαμόρφωσε κλίμα σύγκρουσης μεταξύ δύο παρατάξεων -«βενιζελικοί» και «αντιβενιζελικοί»- που περιέκλειναν στους κόλπους τους πολλά κόμματα. Το συγκρουσιακό κλίμα επέδρασε στο Στρατό ο οποίος συνέχισε να παίζει σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή και να αποσταθεροποιεί το πολιτικό σύστημα και στην κοινωνία λόγω των διώξεων που ασκούσε η μία πλευρά στην άλλη, όταν καταλάμβανε την εξουσία.⁹⁸

Με διαχρονικό τρόπο, η σχέση του στρατού με την πολιτική αποτέλεσε μια βασική συνιστώσα των ευρύτερων κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων που καθόρισαν τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο την ιστορική πορεία των κρατών και των κοινωνιών στον εικοστό αιώνα.⁹⁹ Η ελληνική περίπτωση δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση, για τον επιπλέον λόγο της εμπλοκής του ελληνικού έθνους-κράτους σε μείζονα πολεμικά γεγονότα σε μια

⁹⁵ Ξηρός, Γ., *ό.π.*

⁹⁶ Ξηρός, Γ., *ό.π.*

⁹⁷ Λαζαρέτου, Σ., *ό.π.*, σελ. 70.

⁹⁸ Παπάζογλου, Μ., *ό.π.*, σελ. 131.

⁹⁹ Τζούκας, Β., *Στρατός και Πολιτική στον 20^ο αιώνα: η ελληνική περίπτωση*, στο [www.academia.edu/4414197/Στρατός και Πολιτική στον εικοστό αιώνα η ελληνική περίπτωση Τα Ιστορικ ή Ελευθεροτυπία ειδική έκδοση Κινήματα Πραξικοπήματα Δικτατορίες στην Ελλάδα του Εικοστού Αιών α Μάιος 2011 σσ. 9-32](http://www.academia.edu/4414197/Στρατός_και_Πολιτική_στον_εικοστό_αιώνα_η_ελληνική_περίπτωση_Τα_Ιστορικ_ή_Ελευθεροτυπία_ειδική_έκδοση_Κινήματα_Πραξικοπήματα_Δικτατορίες_στην_Ελλάδα_του_Εικοστού_Αιών_α_Μάιος_2011_σσ._9-32_προσπ._15/6/2015), προσπ. 15/6/2015.

εκτεταμένη στρατιωτική επιχείρηση που οδήγησε στη Μικρασιατική Καταστροφή, αλλά και σε έναν πολυαίμακτο Εμφύλιο Πόλεμο.

Τα κινήματα που επιχείρησαν οι βενιζελικοί αξιωματικοί το 1933 και το 1935 εντάσσονταν σε απόπειρες δυναμικής επιβολής της πλευράς αυτής, αλλά η μη ευδωσή τους είχε σημαντικές συνέπειες. Το κίνημα του 1935, έδωσε την ευκαιρία στους παράγοντες της αντιβενιζελικής παράταξης να ολοκληρώσουν τις διώξεις στην κρατική μηχανή και το στράτευμα δημιουργώντας στρατιά «απότακτων» στελεχών, ανατροφοδοτώντας παλαιές πικρίες και απογοητεύσεις και εντείνοντας την εχθρότητα ανάμεσα στο λαό. Το δε Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα, βασάνισε την πολιτική ζωή της χώρας για δεκαετίες, αφού με απαρχή αυτή τη συμφωνία οι βενιζελικοί φιλελεύθεροι και οι μετέπειτα Κεντρώοι συνέχισαν να θεωρούνται συνοδοιπόροι των κομμουνιστών μέχρι τη δεκαετία του 1960.¹⁰⁰

Σε πολιτικό επίπεδο για μία ακόμη φορά οι αδιάλλακτοι που υπήρχαν και στις δύο παρατάξεις, επέβαλλαν τη ματαίωση της συνεννόησης των κομμάτων κατά παράβαση της εντολής του λαού όπως αυτή είχε δοθεί στις εκλογές του 1936 ενώ την περίοδο, (7 Μαρτίου), ο Χίτλερ διάβαινε το Ρήνο, η Γαλλία ανέστελλε τις άδειες των στρατιωτικών και ο ξένος τύπος έγραφε για την αυγή ενός νέου 1914.

Η ελληνική οικονομία μετά την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και την εισροή περίπου 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων απέκτησε ιδιαίτερα οικονομικά και κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά που συνδυάστηκαν με τα διαρθρωτικά προβλήματα τα οποία ήδη αντιμετώπιζε μια κατά βάση ανοικτή αγροτική οικονομία, με σοβαρές ελλείψεις από πλευράς υποδομών και με νόμισμα ταλαιπωρημένο από τις συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις.¹⁰¹ Η κρίση του 1929 άφησε το αποτύπωμά της, όπως ήταν αναμενόμενο, στα ευαίσθητα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, προκαλώντας κυρίως συναλλαγματική και δημοσιονομική κρίση, ενώ η αρνητική επίδρασή της στον πραγματικό τομέα της οικονομίας ήταν ηπιότερη και σύντομη. Από το 1936, όταν η δραχμή συνδέθηκε με τη ζώνη επιρροής της στερλίνας, η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα άρχισε να βελτιώνεται. Οι πολύ αυστηροί συναλλαγματικοί έλεγχοι που επιβλήθηκαν μέσα σε ένα διεθνές περιβάλλον ελέγχων και προστατευτισμού, επέτρεψαν να διατηρηθεί σταθερή η συναλλαγματική ισοτιμία της

¹⁰⁰ Καμπουράκης, Δ., *Μια Σταγόνα Ιστορία*, Μέρος Γ', Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2013, σελ. 261-264.

¹⁰¹ Ψαλιδόπουλος, Μ., *Νομισματική Διαχείριση και Οικονομική Κρίση, Η Πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος, 1929-1941*, Έκδοση Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 2011, σελ. 11-12.

δραχμής, ενώ το σύστημα των διμερών εμπορικών συμφηφισμών (*clearing*) συνέβαλε σε αύξηση των εμπορικών συναλλαγών, με τελικό αποτέλεσμα την αξιοσημείωτη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών. Παράλληλα, η νομισματική κυκλοφορία εξελισσόταν ομαλά και ο πληθωρισμός διατηρήθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ενώ η εξισορρόπηση των δημόσιων οικονομικών συνεισέφερε σημαντικά στην επίτευξη και διατήρηση της νομισματικής ισορροπίας.¹⁰² Η λογική της αυτάρκειας που επικράτησε σε διεθνές επίπεδο, αλλοίωσε το φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα φέρνοντας στο προσκήνιο εθνικιστικές δυνάμεις αντίθετες προς τη δημοκρατία.

¹⁰² Λαζαρέτου, Σ., *ό.π.*, σελ. 41.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ, Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΗΓΕΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

3.1 Εισαγωγή

Η εκλογική αποχή και ο Εθνικός Διχασμός είχε πολώσει την αστική τάξη σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Η απομάκρυνση του κράτους από την κοινωνία και η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας εις βάρος των άλλων κοινωνικών εξουσιών, νόθευσε τον συνταγματικό φιλελευθερισμό και διευκόλυνε την επιβολή ενός συγκεντρωτικού καθεστώτος. Οι δεκαετούς διάρκειας πόλεμοι (1912-22), η αποκατάσταση των προσφύγων (1922-30) και η δημιουργία μίας μεγάλης αγροτικής τάξης μικροϊδιοκτητών ενδυνάμωσαν τον ρόλο του στρατού και του κράτους. Η δικτατορία Μεταξά δεν ήρθε όμως ως αποτέλεσμα ενός στρατιωτικού κινήματος μιλιταριστικής αποκρυστάλλωσης ή επιβολής της τεμαχικής εξουσίας της αυτονομημένης «στρατιωτικής τάξης».¹⁰³ Το καθεστώς Μεταξά φιλοδοξούσε να αποκτήσει μόνιμο χαρακτήρα ενώ οι δύο προηγηθείσες στρατιωτικές δικτατορίες είχαν προσωρινό χαρακτήρα. Η δικτατορία Πλαστήρα (1922-23) παρέδωσε οικειοθελώς την εξουσία στην εκλεγμένη κυβέρνηση, ενώ η δικτατορία Πάγκαλου (1925-26) είχε κοινοβουλευτικό μανδύα.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιασθεί η πολιτική ηγεσία του Ιωάννη Μεταξά και η επιβολή του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Θα αναπτυχθούν η εσωτερική δομή του καθεστώτος, οι σχέσεις Βασιλέα και Μεταξά, η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) με την εξέλιξή της σε κρατικό θεσμό από το 1939 και ο ιδεολογικός προσανατολισμός του καθεστώτος ο οποίος συμπυκνωνόταν στο όραμα ενός «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού». Οι πρακτικές άσκησης της εξουσίας στις οποίες κυρίαρχο στοιχείο ήταν η καταπολέμηση του κομμουνιστικού κινδύνου θα παρουσιαστούν σε επόμενη ενότητα. Επίσης, θα αναπτυχθεί η

¹⁰³ Πλουμίδης, Σ., *Το Καθεστώς Μεταξά (1936-1940)*, <http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf>, προσπ. 3/9/2015, σελ. 1.

πολιτική του καθεστώτος στον πολιτιστικό τομέα, πρωταρχικό στοιχείο της οποίας αποτελεί η στροφή προς τη δημοτική γλώσσα και η θεατρική ανάπτυξη. Θα αναπτυχθούν τα οικονομικά και κοινωνικά πρότυπα που αναπτύχθηκαν και εφαρμόστηκαν από το καθεστώς μέσα από ένα εκτεταμένο πρόγραμμα κοινωνικής πρόνοιας και ενίσχυσης των ασθενέστερων οικονομικά κοινωνικών στρωμάτων, ενισχύοντας έτσι την ελλειμματική νομιμοποίηση του καθεστώτος. Τέλος, ιδιαίτερη προσέγγιση θα γίνει στην εξωτερική και αμυντική πολιτική του καθεστώτος, η οποία παρά την ιστορική μνήμη που έχει συνυφασμένη την πολιτική αυτή του Μεταξά με την ιδεολογική φυσιογνωμία του καθεστώτος του εμφανίζοντάς την ως εξαρτημένη από την Γερμανία, στην πραγματικότητα ακολούθησε τα χνάρια των προκατόχων του και κινήθηκε στα βήματα της παραδοσιακής φιλίας με την Αγγλία αντιδρώντας στον ιταλικό ιμπεριαλιστικό επεκτατισμό του φασίστα Μουσολίνι.

3.2 Η προσωπικότητα του Μεταξά και η πολιτική του διαδρομή

Ο Ιωάννης Μεταξάς γεννήθηκε το 1871 στην Ιθάκη όπου ο πατέρας του υπηρετούσε ως έπαρχος. Η οικογένεια καταγόταν από την Κεφαλονιά, προερχόταν από το Βυζάντιο και διατηρούσε τον τίτλο του κόμη. Τελείωσε το Δημοτικό στην Ιθάκη και το Ελληνικό Σχολείο στο Αργοστόλι.

Η στρατιωτική του διαδρομή ξεκινά το 1885, όταν γράφτηκε στη Σχολή Ευελπίδων απ' όπου αποφοίτησε πρώτος στην τάξη του το 1890, με το βαθμό του ανθυπολοχαγού. Στη συνέχεια φοίτησε στη Σχολή Μηχανικού και υπηρέτησε αρχικά στο Ναύπλιο στη Διεύθυνση Μηχανικού. Ως μέλος της Εθνικής Εταιρείας¹⁰⁴ επηρεάζεται από τις ιδέες της εποχής όπως η απελευθέρωση και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και ο Μακεδονικός αγώνας. Έλαβε μέρος στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ως κατώτερος αξιωματικός μέλος του Επιτελείου του διαδόχου τότε και αρχιστράτηγου Κωνσταντίνου. Η φιλία που αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο ανδρών θα παίξει καθοριστικό ρόλο στη ζωή και στα πιστεύω του Μεταξά και θα σφραγίσει την ιστορία και των δύο αλλά και του τόπου. Με τη βοήθεια του Κωνσταντίνου, πηγαίνει στη Στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου όπου και διακρίνεται στις σπουδές του ενώ παράλληλα επηρεάζεται βαθύτατα από τις ιδέες και την «ανωτερότητα» του πρωσικού μιλιταρισμού. Σε όλη την υπόλοιπη ζωή του θα προσπαθήσει να φανεί αντάξιος της βασιλικής εύνοιας. Η προσωπική του ζωή, η στρατιωτική και πολιτική του σταδιοδρομία,

¹⁰⁴ Μεταξάς, Ι., ό.π., τόμος Α', σελ. 124.

το καθεστώς της 4ης Αυγούστου είχαν ως αφετηρία την αγάπη και την αφοσίωσή του στη βασιλεία. Όταν αποφοιτά, επιστρέφει στην Ελλάδα και τοποθετείται στο νεοσυσταθέν Γενικό Επιτελείο Στρατού. Άριστος αξιωματικός, με έξοχη κατάρτιση και δημιουργικό νου, διορίζεται από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο υπασπιστής του και στρατιωτικός του σύμβουλος και παίζει ενεργό ρόλο στους Βαλκανικούς πολέμους. Αντίθετος προς την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου και πάντοτε πιστός στον Βασιλέα Κωνσταντίνο, προτείνει την μη εμπλοκή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και εμμένει στην πολιτική ουδετερότητας την οποία υπηρετεί με πάθος και με κάθε μέσο επηρεάζοντας καθοριστικά τον Κωνσταντίνο, πιστεύοντας απόλυτα στην υπεροχή και το αήττητο της Γερμανίας, ενώ δηλώνει αντίθετος στη Μικρασιατική Εκστρατεία, την οποία θεωρεί «άσκοπη περιπέτεια». Στρατιωτικά ιδιοφυής, πολιτικά επιδέξιος, φιλόδοξος, δολοπλόκος, αυταρχικός και δύσπιστος απέναντι σε οτιδήποτε ξεφεύγει της επιρροής του, παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στον Εθνικό Διχασμό, ακολουθώντας με επιμονή τα σχέδιά του, και επηρεάζοντας αποφασιστικά τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Το 1916 απομακρύνεται από το στράτευμα από την κυβέρνηση Ζαΐμη αφού προήχθη σε συνταγματάρχη. Αποφασισμένος πλέον να πολιτευθεί στις επικείμενες εκλογές, οργανώνει τους χιλιάδες αποστράτους σε μία παραστρατιωτική δύναμη υπό τη μορφή των Συνδέσμων των Επιστράτων. Είναι η απάντησή του και το όπλο του απέναντι στο φιλοανταντικό στρατόπεδο του Βενιζέλου.

Το 1917, μετά από απαίτηση των Συμμάχων, ακολουθεί τον Κωνσταντίνο στην εξορία μαζί με άλλους 30 περίπου βασιλικούς μεταξύ των οποίων οι Γούναρης, Δούσμανης, Ίωνας Δραγούμης και Γεώργιος Πεσματζόγλου, ενώ καταδικάζεται ερήμην σε θάνατο. Η λήξη του πολέμου και η ήττα της Γερμανίας, την οποία όπως αναφέρει στο ημερολόγιό του δεν την περίμενε, έχουν καταλυτική επίδραση πάνω του αφού διαψεύδονται τα πιστεύω του και δικαιώνεται η πολιτική Βενιζέλου. Με την επιστροφή του από την εξορία το 1920, ιδρύει το κόμμα των Ελευθεροφρόνων και για τα επόμενα δεκαπέντε περίπου χρόνια, μέσα από αμφιταλαντεύσεις, δισταγμούς, ανασφάλειες, εκλογικές αποτυχίες και με μόνιμο σχεδόν το αίσθημα της υπονόμευσης και της αδικίας εις βάρος του, θα παίζει ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Αν και δεν πιστεύει στον κοινοβουλευτισμό, αποφασίζει να πολιτευτεί εντός των κοινοβουλευτικών δημοκρατικών πλαισίων και να συμμετάσχει στην οικουμενική κυβέρνηση Ζαΐμη το 1926, ακολουθώντας την επιλογή μιας ρεαλιστικής πολιτικής. Η συμμετοχή του αυτή, ως υπουργός Συγκοινωνίας, του δίνει την δυνατότητα να αποκομίσει πολύτιμη διοικητική εμπειρία. Οι αναθέσεις δημοσίων έργων όμως, όπως αυτό

της κατασκευής του οδικού δικτύου της χώρας και της προμήθειας ηλεκτρικού ρεύματος σε συγκεκριμένες εταιρείες (Μακρή και Πάουερ αντίστοιχα), τον στοχοποίησαν και αποτέλεσαν σημείο τριβής στη Βουλή, παρόλο που «τα ελατήρια των πράξεών του δεν ήταν υστερόβουλα».¹⁰⁵

Απογοητευμένος από τις πρακτικές των κοινοβουλευτικών διαδικασιών και την κομματική εξάρτηση, δηλώνει τον Φεβρουάριο του 1927: «Αποκτώ την πεποίθησιν ότι αδύνατον να προοδεύσωμεν με κοινοβουλευτικόν πολίτευμα».¹⁰⁶

Στις εκλογές του 1928 το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων εκλέγει πέντε μόνο βουλευτές, χωρίς να εκλεγεί ο ίδιος στην Κεφαλλονιά όπου έχασε την έδρα του. Από εκείνη τη στιγμή και μέχρι το 1931 αποσύρεται από την πολιτική έχοντας εκτός από την μεγάλη του πίκρα να αντιμετωπίσει και σημαντικά οικογενειακά και οικονομικά προβλήματα.

Στην κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη που σχηματίζεται μετά τις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932, και για μερικούς μήνες, τοποθετείται υπουργός Εσωτερικών. Στις επόμενες εκλογές του Μαρτίου 1933, το κόμμα του λαμβάνει έξι έδρες χωρίς να συμμετάσχει στη συνέχεια στην σχηματισθείσα κυβέρνηση Τσαλδάρη. Το στρατιωτικό πραξικόπημα της 6^{ης} Μαρτίου που οργάνωσε ο Πλαστήρας με την ανοχή Βενιζέλου, δίνει στον Μεταξά την ευκαιρία να εκπονήσει το κατηγορητήριο κατά του μεγάλου του πολιτικού αντιπάλου του Βενιζέλου, τον οποίο όμως ενδόμυχα θαυμάζει. Γράφει σχετικά στο ημερολόγιό του: «Αρχίζω τον αγώνα προσωπικώς κατά του Βενιζέλου. Έχω μέσα μου δισταγμούς που θα με φέρει. Θα μπορέσω εγώ να καταβάλω αυτόν τον γίγαντα; Είναι καθήκον μου! Είναι καθήκον μου;».¹⁰⁷ Παρόλο που υπάρχει μεταξύ των δύο πολιτικών ανδρών ένας αμοιβαίος σεβασμός, το πολιτικό κλίμα δυναμιτίζεται επικίνδυνα και ο Βενιζέλος αναγκάζεται να εγκαταλείψει το βήμα και την Βουλή οριστικά. Κατά την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου το βράδυ της 6^{ης} Ιουνίου 1933, στη Λεωφόρο Κηφισίας, γίνεται προσπάθεια ενοχοποίησης του Μεταξά, αλλά ο Βενιζέλος αναιρεί την αρχική του κατάθεση σύμφωνα με την οποία θεωρούσε τον Μεταξά ότι είναι μέτοχος ποινικής ευθύνης για το έγκλημα.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Α', σελ. 363.

¹⁰⁶ Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Γ', σελ. 593-595.

¹⁰⁷ Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ', σελ. 593-595.

¹⁰⁸ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', 222 και 237 και στο Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ', σελ. 593-595.

Το 1934 βρίσκει τη χώρα να διέρχεται τεταμένες πολιτικές καταστάσεις με τον στρατό υπό τον στρατηγό Κονδύλη να κινείται προς δικτατορία. Ο Μεταξάς σημειώνει στο ημερολόγιό του τον αντικοινοβουλευτισμό του και ότι θα εργασθεί «προς ανατροπήν του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος».¹⁰⁹

Σε μία ιδιότυπη μονομαχία που γίνεται μέσω άρθρων που δημοσιεύονται στην εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα από Βενιζέλο και στην Καθημερινή από τον Μεταξά, και η οποία διαρκεί πολλούς μήνες με την δημοσίευση 37 και 70 άρθρων αντίστοιχα, γίνεται μία προσπάθεια ανάπτυξης των αιτιών του Εθνικού Διχασμού. Στο 50^ο του άρθρου ο Μεταξάς θα γράψει: «Ο Διχασμός κατέστη οξύτατος διαρκών μέχρι σήμερα και γεννών πλέον την εντύπωσιν ότι είναι αθεράπευτος. Πάντως δεν είναι αθεράπευτος δια κοινοβουλευτικών μέσων και μεθόδων».¹¹⁰

Στο τελευταίο του δε άρθρο, με τίτλο «Η νέα ελληνική γενεά δύναται ν' αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριψεν η θεομηνία του Βενιζέλου» ο Μεταξάς, καλούσε τους νέους να κοιτάξουν μπροστά στο μέλλον και να αφήσουν πίσω τους το διχαστικό παρελθόν και να εντυφήσουν στα μεγάλα εθνικά ιδεώδη.¹¹¹ Το άρθρο αποτελεί ουσιαστικά την περίληψη του ιδεολογικού περιεχομένου της 4^{ης} Αυγούστου σχετικά με την αναγέννηση της Ελλάδας και την επιστροφή στα ιδεώδη της φυλής.

Φθάνοντας στο 1940, και έχοντας ο Μεταξάς και το καθεστώς του διανύσει τέσσερα έτη διακυβέρνησης της χώρας με πολλές πρακτικές «δανεισμένες» από τα ευρωπαϊκά φασιστικά κράτη, έχοντας όμως υλοποιήσει και ένα αξιόλογο μεταρρυθμιστικό έργο, θα βρεθεί μπροστά στο δίλημμα να αντιμετωπίσει στο πεδίο του πολέμου την φασιστική Ιταλία προκειμένου να υπερασπιστεί την εθνική ανεξαρτησία της Ελλάδας ή να ενδώσει σ' έναν εχθρό που τότε φάνταζε αήττητος. Η απάντηση στο δίλημμα περικλείεται στην απάντησή του στον Ιταλό πρόσβη Γκράτσι τα ξημερώματα της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940: «*Alors. C' est la guerre*» για να γίνει το «έπος του '40» η λαμπρή πραγματικότητα των Ελλήνων.¹¹²

Ο Μεταξάς το 1915 πίστευε με πάθος στο αήττητο της Γερμανίας, στις 30 Οκτωβρίου 1940 δήλωνε με βεβαιότητα: «*Οι Γερμανοί δεν θα νικήσουν. Δεν μπορούν να νικήσουν*». Το

¹⁰⁹ Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ', σελ. 593-595.

¹¹⁰ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 86.

¹¹¹ *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 523-529.

¹¹² Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 175-177.

1915 πρωταγωνιστούσε στον ολέθριο Εθνικό Διχασμό που χώρισε την Ελλάδα στη μέση, στις 28 Οκτωβρίου του 1940 ένωσε όλους τους Έλληνες και ακύρωσε όλα τα χρόνια της μεγάλης διχόνοιας, αναγνωρίζοντας στο τέλος της ζωής του το μεγάλο μερίδιο ευθύνης που του αναλογούσε. Το 1916 είχε υπογράψει την παράδοση του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανούς (ουσιαστικά στους Βουλγάρους), το 1940 φρόντισε ώστε το Ρούπελ και άλλα 20 οχυρά να αποτελέσουν το μεγαλύτερο αμυντικό έργο της Ελλάδας και ένα από τα μεγαλύτερα (αν όχι το μεγαλύτερο) της Ευρώπης. Ο Μεταξάς του Ελληνοαλβανικού πολέμου είχε, χωρίς αμφιβολία, διανύσει πολύ δρόμο από τον Μεταξά του Εθνικού Διχασμού, των Επιστράτων, του κινήματος Λεοναρδοπούλου-Γαργαλίδη, ακόμα και από τον Μεταξά της «Τετάρτης Αυγούστου».¹¹³

3.2.1 Δικτατορία ή Κοινοβουλευτισμός;

Η επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου 1936, ήρθε ως επιστέγασμα πολλών καταστάσεων που λειτούργησαν σωρευτικά κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα στην Ελλάδα. Το 1934 η εφημερίδα «Καθημερινή» απευθύνει στους αρχηγούς των κομμάτων, βουλευτές και πολιτευόμενους, επιστήμονες, διανοούμενους και γενικότερα προς όλους τους σημαίνοντες εκπροσώπους της κοινής γνώμης το ερώτημα «Δικτατορία ή Κοινοβουλευτισμός;».

Στο φύλλο της 6^{ης} Ιανουαρίου 1934, δημοσιεύει την απάντηση του Μεταξά, ο οποίος αναφέρεται αρχικά στο ζήτημα του πολιτικού συστήματος αναπτύσσοντας την άποψη ότι το ζήτημα του πολιτεύματος είναι πραγματικό και όχι θεωρητικό, το οποίο διαμορφώνεται από τους όρους και τις συνθήκες που το δημιούργησαν. Το οποιοδήποτε πολιτικό σύστημα είναι καλό για όσο χρόνο εξακολουθούν να υφίστανται οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε. Όταν όμως δημιουργούνται συνθήκες αντίθετες με τις προηγούμενες, τότε το πολιτικό σύστημα παύει να είναι καλό και γίνεται βλαβερό. Ο όρος και η συνθήκη που δημιούργησαν το πολιτικό σύστημα του κοινοβουλευτισμού τον 19^ο αιώνα, ήταν το καπιταλιστικό σύστημα μέσω του οποίου επικράτησε στην οικονομία ο ελεύθερος ανταγωνισμός, ενώ το κράτος περιορίστηκε στη διαχείριση της εξωτερικής και εσωτερικής ασφάλειας ήτοι στην αστυνομία, το στρατό, τη δικαιοσύνη και την διπλωματία. Ο Μεταξάς δέχεται ότι ο κοινοβουλευτισμός εξυπηρέτησε την κοινωνία και τον πολιτισμό. Όμως

¹¹³ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 31-93.

πιστεύει ότι οι συνθήκες σταδιακά άλλαξαν. Ο καπιταλισμός εγκατέλειψε το σύστημα του ελεύθερου ανταγωνισμού για να ζητήσει την παρέμβαση του κράτους. Θεωρεί ότι στην εποχή του (βρισκόμαστε στο 1934), το κοινοβουλευτικό σύστημα αδυνατεί να ανταποκριθεί στα νέα προβλήματα. Στην Ελλάδα, η δόμηση του κοινοβουλευτισμού με τις τρεις ανεξάρτητες αλλά αλληλοσυγκρουόμενες εξουσίες, νομοθετική, δικαστική και εκτελεστική, χωρίς την ύπαρξη κάποιου ανώτερου ρυθμιστή, έχει φτάσει σε έκδηλη αδυναμία. Άποψή του είναι, ότι πλέον, η επίλυση των προβλημάτων «δεν δύναται να επέλθει δια του κοινοβουλευτισμού αλλά δια συγκεντρωμένης κρατικής εξουσίας, μονίμου και σταθεράς, στηριζομένης επί της λαϊκής συγκαταθέσεως». Πιστεύει δε ότι η έξοδος από τον κοινοβουλευτισμό είναι αναπόφευκτη και μπορεί να γίνει από δύο «θύρες: δια της θύρας του κομμουνισμού, ή δια της θύρας του εθνικού κράτους». Ο Ελληνικός λαός πρέπει να επιλέξει αφού πρώτα του ειπωθεί από τους πολιτικούς η αλήθεια.¹¹⁴

Ο Μιχαλακόπουλος -φιλελεύθερος δημοκρατικός πολιτικός- στην απάντησή του διαπιστώνει ότι ο κοινοβουλευτισμός διατρέχει «οξείαν κρίσιν», και ότι χρειάζονται ριζικές μεταρρυθμίσεις με ενίσχυση κυρίως της εκτελεστικής εξουσίας. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις επιβάλλεται «σύμφωνα με το νόμο της κοινής σωτηρίας» η παρέκκλιση από τον κοινοβουλευτισμό, αφού τα πολιτεύματα γίνονται για το λαό, οπότε καλύτερο είναι εκείνο το σύστημα που κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες σώζει τις εθνικές υποθέσεις. Ως παράδειγμα φέρνει αυτό της Ιταλίας του Μουσολίνι, η οποία ως «ασθενής» σώθηκε και απέκτησε δύναμη και υγεία με την απομάκρυνσή της από τον κοινοβουλευτισμό ο οποίος αναμφισβήτητα παρέχει το μέγιστο αγαθό της ελευθερίας του ατόμου, η οποία όμως μπορεί να περιορίζεται σε έκτατες περιπτώσεις, προς χάριν του συνόλου. Ολοκληρώνοντας την απάντησή του ο Μιχαλακόπουλος γράφει ότι αν δεν αλλάξει ριζικά ο τρόπος άσκησης της εξουσίας θα είναι αναπόφευκτη κατά τη γνώμη του, η παρέκκλιση από τον κοινοβουλευτισμό και την προσφυγή σε δικτατορία.¹¹⁵

Είναι φανερό ότι από το 1934 ήδη, εξαιτίας της επικρατούσας πολιτικής κατάστασης στο εσωτερικό της Ελλάδας και των προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα αλλά και των τεκταινομένων διεθνώς και κυρίως στον Ευρωπαϊκό χώρο, φάνταζε ως διέξοδος η δικτατορία.

¹¹⁴ Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ', σελ. 593-595.

¹¹⁵ Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ', σελ. 596-597.

Το θέμα ήταν το πότε και ποιος θα έκανε την επιτυχημένη απόπειρα επιβολής της. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δόθηκε δύο χρόνια αργότερα από τον Ι. Μεταξά.

«*Τεχνική παρανομία*» χαρακτήρισε την δικτατορία ο Γεώργιος Β' κατά την συνάντησή με τον Βρετανό πρεσβευτή σερ Σίντνεϋ Ουότερλοου μετά την 4η Αυγούστου 1936 διαβεβαιώνοντάς τον ότι είχε την πρόθεση να τερματίσει αμέσως μόλις το επέτρεπαν οι εσωτερικές συνθήκες.¹¹⁶ Ίσως σε αυτή την πεποίθηση να οφειλόταν η ανεκτική στάση του πολιτικού κόσμου απέναντι στην κοινοβουλευτική εκτροπή. Στην εισηγητική του έκθεση προς τον βασιλιά Γεώργιο για τη διάλυση της Βουλής (4 Αυγούστου 1936), ο Μεταξάς αναφερόταν στην μελλοντική προοπτική προσδιορισμού «*του χρόνου ενεργείας νέων εκλογών, όταν η οριστική κατασφάλισης του κοινωνικού καθεστώτος θα επιτρέψει την άρσιν τού προς τον σκοπόν τούτον επιβληθέντος Στρατιωτικού Νόμου*».¹¹⁷ Οι αυταπάτες διαλύθηκαν σύντομα από τον ίδιο τον Μεταξά όταν σε λόγο του στην ΙΑ' Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (6 Σεπτεμβρίου 1936) ανέφερε ότι η «*κολοσσιαία Μεταβολή*» δεν ήταν «*μία διαβατική κατάσταση, η οποία πρόκειται να λήξη ακριβώς τον Οκτώβριον*», αλλά η κυβέρνησή του επρόκειτο να είναι «*σταθερά και μόνιμος και δεν επηρεάζεται από τας εποχάς του έτους*».¹¹⁸ Σε συνέντευξή του στην Ηχώ των Παρισίων (L'Écho de Paris) στις 12 Σεπτεμβρίου 1936, ο Μεταξάς δήλωσε ξεκάθαρα ότι «*δεν θα επανέλθωμεν εις τον κοινοβουλευτισμόν*».¹¹⁹

Τον Δεκέμβριο του 1940, ο Μεταξάς συντάσσει «σχέδιον Συντάγματος» με σκοπό αυτό να εφαρμοσθεί μετά τον πόλεμο – ένδειξη για την πρόθεση του να παραμείνει μόνιμα το καθεστώς. Στο σχέδιο αυτό αναφέρει ότι το «*Νομοθετικόν Σώμα*» θα είναι «*σύμβουλος*» και θα αποφαινόταν, όταν η κυβέρνηση ζητούσε την γνώμη του. Επιπλέον, «*αν απορριφθή ο νόμος από το νομοθετικόν σώμα, η κυβέρνησις ημπορεί να τον εκδόση*», «*το Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, τα ατομικά δικαιώματα κλπ, κανονίζονται δια νόμου... Ο νόμος ημπορεί να μεταβληθή και συστέλλονται ή διαστέλλονται αναλόγως των περιστάσεων*».¹²⁰ Το καθεστώς Μεταξά συνιστούσε κάτι το καινούργιο. Δεν ήταν η κατάληξη της «εθνικοποίησης» της

¹¹⁶ Κολιόπουλος, Ι., *Παλινόρθωση – Δικτατορία – Πόλεμος 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1985, σελ. 78.

¹¹⁷ Μεταξάς, Ι., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α', Εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα, 1969, σελ. 15 και Δαφνης, Γ., *ό.π.*, τ. Β', σελ. 420.

¹¹⁸ Μεταξάς, Ι., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, *ό.π.*, σελ. 28 και Εφημερίδα *Καθημερινή*, φύλλο της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1936, σελ. 1, από <http://ioannismetaxas.gr/efimerides>, προσπ. 23/06/2015.

¹¹⁹ Πλουμίδης, Σ., *ό.π.*, σελ. 2.

¹²⁰ Μεταξά, Λ., *Το πολίτευμα του Ιωάννου Μεταξά. Εκ του προσωπικού του αρχείου*, Αθήνα, 1945, στο <http://ioannismetaxas.gr/To%20Politevma%20Metaxa%20GAK%20no10%20Entupo.pdf>, προσπ. 23/06/2015, σελ. 6-8.

κοινωνικής ζωής, δηλαδή της ενίσχυσης του κρατικού ελέγχου επί της οικονομίας και της κοινωνίας. Ο κίνδυνος κοινωνικής ανατροπής έγινε ορατός μετά τη διεθνή οικονομική κρίση που χτύπησε το 1932 και την Ελλάδα και απέκτησε πιο απτή μορφή, όταν τον Ιανουάριο του 1936 μετά τις εκλογές, το ΚΚΕ έγινε ρυθμιστής των πολιτικών πραγμάτων. Η αντικομμουνιστική υστερία ήταν υπερβολική σε σχέση με την πραγματική απειλή για το κρατούν κοινωνικό καθεστώς. Το αιματηρό εργατικό συλλαλητήριο στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1936 χρησιμοποιήθηκε ως πρόσχημα σε συνδυασμό με το ζήτημα των αποτάκτων για να πειστεί ο Γεώργιος Β΄ για την ανάγκη της εκτροπής. Ο Μεταξάς κατέστησε τον εαυτό του απαραίτητο στον βασιλιά κατά την περίοδο του Μαρτίου – Αυγούστου 1936, ενώ τον απάλλαξε από την ανάγκη να ασχοληθεί με τους πολιτικούς και παράλληλα εκμεταλλεύτηκε τον φόβο του βασιλιά για τον κομμουνισμό έτσι ώστε να τον συμφιλιώσει με την ιδέα της δικτατορίας.¹²¹

3.3 Η κυβέρνηση του καθεστώτος

Την 4^η Αυγούστου 1936, με δύο διατάγματα υπογραφέντα από τον Γεώργιο Β΄, τα οποία δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (φύλλο 324, τεύχος Α΄, της 4^{ης} Αυγούστου 1936), ανεστάλησαν οκτώ άρθρα του Συντάγματος του 1911 που κατοχύρωναν βασικές ατομικές ελευθερίες και πολιτικά δικαιώματα και διαλύθηκε η Γ΄ Αναθεωρητική Βουλή. Στις εισηγητικές εκθέσεις επισημαινόταν ο κομμουνιστικός κίνδυνος για το πρώτο διάταγμα και η αποτυχία της Βουλής να δώσει κυβέρνηση στη χώρα και να αναθεωρήσει το Σύνταγμα.¹²² Ο Μεταξάς, πρωθυπουργός ήδη από τον Απρίλιο, χρίστηκε «Εθνικός Κυβερνήτης» και «Αρχηγός» της Κυβερνήσεως και «συγκεντρώσας ολόκληρον την εξουσίαν», σύμφωνα με το διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό, κράτησε τα χαρτοφυλάκια των Εξωτερικών, με μόνιμο υφυπουργό τον Νικόλαο Μαυρουδή, των τριών πολεμικών υπουργείων (Στρατιωτικών, Ναυτικών, Αεροπορίας) και ανέλαβε την εποπτεία όλων των υπουργείων.¹²³ Η συγκεντρωτική μορφή εξουσίας που άσκησε, αποτελούσε βασική του πρακτική εξαιτίας της ισχυρής του προσωπικότητας, της έλλειψης οπαδών και της άρνησής του να δεχθεί πολιτικούς στην κυβέρνησή του. Ο Βρετανός πρέσβης, σερ Σίντνι Ουότερλοου, τον περιέγραψε ως δικτάτορα αφοσιωμένο ολοκληρωτικά στο έργο του αδιαφορώντας για

¹²¹ Close, D.H., *Τα ερείσματα της δικτατορίας του Μεταξά*, μετάφραση Κατσιμίτσης Μ., στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμ. Θάνος Βερέμης, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2009, σελ. 23.

¹²² Δαφνής, Γ., *ό.π.*, τ. Β΄, σελ. 419-420.

¹²³ Πλουμίδης, Σ., *ό.π.*, σελ. 3.

συνηθισμένες χαρές της ζωής και που εργάζεται από την ανατολή του ηλίου μέχρι αργά τη νύχτα. Τον χαρακτήριζε η καχυποψία, η αυταρχική συμπεριφορά απέναντι στους συνεργάτες του και η ακόρεστη ανάληψη ευθυνών.¹²⁴

Τα πρόσωπα που στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό του καθεστώτος προέρχονταν κατά πλειοψηφία από το αντιβενιζελικό στρατόπεδο και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων, με κύρια εξαίρεση τον Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο (πρώην υπουργό Εσωτερικών του Βενιζέλου, 1928-29, και εισηγητή του «Ιδιωνύμου»), ο οποίος διατέλεσε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Οικονομικών, μέχρι την αποχώρησή του εξαιτίας διαφωνιών του επί της οικονομικής πολιτικής. Το καθεστώς Μεταξά δεν ήταν στρατιωτική δικτατορία, αλλά το πολιτικό προσωπικό, στη μεγαλύτερη πλειοψηφία του, ήταν απότακτοι αξιωματικοί ενώ οκτώ άτομα ήταν επαγγελματίες πολιτικοί.

Κεντρικό ρόλο στο καθεστώς, είχε ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, υφυπουργός σε ένα από τα τρία σημαντικότερα νέα υφυπουργεία που ιδρύθηκαν, αυτό της Δημοσίας Ασφαλείας.¹²⁵ Το νεοϊδρυθέν υφυπουργείο ανέλαβε υπό τη δικαιοδοσία του όλα τα σώματα ασφαλείας (τη Βασιλική Χωροφυλακή, την Αστυνομία Πόλεων, την Πυροσβεστική και τη Διεύθυνση Μεταναστεύσεως και Διαβατηρίων του Υπουργείου Εσωτερικών) ενώ επιφορτίστηκε με βασικές λειτουργίες όπως την καταπολέμηση του κομμουνισμού, την υπηρεσία πληροφοριών του στρατού και την αντικατασκοπεία ενάντια στις δυνάμεις του Άξονα. Υπό την επίβλεψη του Μανιαδάκη η δύναμη της Χωροφυλακής αυξήθηκε κατά 20% ενώ η Αστυνομία Πόλεων απαλλαγμένη από πολιτικές παρεμβάσεις και κομματικές σκοπιμότητες επαγγελματοποιήθηκε. Η Ειδική Ασφάλεια της Χωροφυλακής, υπηρεσία που είχε ιδρυθεί το 1929 από τον Ζαβιτσιάνο, αύξησε τη δύναμή της από 190 άνδρες σε 445 αξιωματικούς και υπαξιωματικούς και περίπου 1.200 μυστικούς πράκτορες. Η σύλληψη και η εξορία όσων θεωρούνταν κομμουνιστές καθώς και η υπογραφή δηλώσεων αποκήρυξης του κομμουνισμού με αντάλλαγμα την απελευθέρωσή τους ήταν πρακτικές καταπολέμησης της επέκτασης του κομμουνισμού που είχαν ξεκινήσει από το 1930 και ο Μανιαδάκης προώθησε με απαράμιλλο ζήλο. Η αποσάρθρωση του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ και η σύλληψη του Νίκου Ζαχαριάδη ήταν επιτεύγματα του Μανιαδάκη ο οποίος έχτισε πάνω σε υπάρχουσες πρακτικές, συντονίζοντας όμως καλύτερα τις υπηρεσίες και εξασφαλίζοντας περισσότερους

¹²⁴ Close, D.H., ό.π., σελ. 24-27.

¹²⁵ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ. 343/12-8-1936, σελ. 1753, Α.Ν. 4 «περί διορισμού και ετέρου Υφυπουργού παρά τω Υπουργείω Εσωτερικών» και αρ. 452/13-10-1936, σελ. 2395.

πόρους. Σύμφωνα με ιστορικούς της αστυνομίας, ο Μεταξάς έσωσε την αστυνομία από την παραδοσιακή κατάρα των πολιτικών επεμβάσεων και ενίσχυσε το κύρος και την αποτελεσματικότητά της. Οι ισχυρισμοί για την μείωση πολλών μορφών εγκλήματος φαίνεται να είναι ευσταθείς. Επιτυχημένη ήταν επίσης η αντιμετώπιση των ξένων πρακτόρων και κατασκόπων την περίοδο 1939–1940. Από την άλλη, το ίδιο το καθεστώς, έκανε την αστυνομία τόσο λίγο δημοφιλή και καταπιεστική, υπονομεύοντας τους σκοπούς της σε μεγάλο βαθμό.¹²⁶

Αρχικά, η αντίδραση του στρατού στο καθεστώς, ήταν συναινετική ή ευνοϊκή με πολλούς αξιωματικούς να παραμένουν αποστασιοποιημένοι. Μετά το 1938, η επικριτική στάση άρχισε να γίνεται πιο εμφανής, ενώ δεν έλειπαν οι συνομισίες στις τάξεις του στρατεύματος. Η κυβέρνηση ως προληπτικό μέτρο, ενάντια σε αυτές, έλαβε την υποχρεωτική μετάθεση των αξιωματικών. Σε κάθε περίπτωση, η πλειοψηφία των στρατιωτικών αποδοκίμαζε τις ενέργειες κατά του καθεστώτος.¹²⁷ Το ναυτικό και η αεροπορία ήταν περισσότερο αποστασιοποιημένα. Χαρακτηριστική ήταν η φράση ανώτερου αξιωματικού του ναυτικού ότι ο στρατός είναι του βασιλιά, η αστυνομία του Μεταξά, το ναυτικό του έθνους και η αεροπορία κανενός.¹²⁸

Την καθεστωτική προπαγάνδα, «την διαφώτιση της δημοσίας γνώμης» και τη λογοκρισία ανέλαβε ο Θεολόγος Νικολούδης, στέλεχος του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, ως υφυπουργός στο νεοσύστατο (υπό τη δικαιοδοσία του υπουργείου των Εξωτερικών) υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού. Στην αρμοδιότητα του Γραφείου Λαϊκής Διαφώτισεως αναγόταν «η διάδοσις ιδεολογικών αρχών εν τω πλαισίω των Εθνικών παραδόσεων και επιδιώξεων» και «η έκδοσις Μηνιαίου Δελτίου, [...] ως και παντός άλλου δημοσιεύματος δυναμένου να εξυψώση το Εθνικόν φρόνημα και διαδώση τας Εθνικάς αρχάς του Κράτους».¹²⁹ Όλες οι εφημερίδες που εκδίδονταν στην Ελλάδα τέθηκαν υπό κρατική επιτήρηση και ευθυγραμμίστηκαν με την πολιτική του καθεστώτος. Ο Αναγκαστικός Νόμος 1092 του 1938 «περί Τύπου», θέσπιζε τα «αδικήματα τύπου», μεταξύ των οποίων την «κατάχρησιν ελευθεροτυπίας», τα οποία συνεπάγονταν την προσωρινή παύση της έκδοσης

¹²⁶ Close, D.H., ό.π., σελ. 30-37.

¹²⁷ Close, D.H., ό.π., σελ. 40-42.

¹²⁸ Close, D.H., ό.π., σελ. 42.

¹²⁹ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, *Βασιλικό Διάταγμα «περί αρμοδιότητος των παρά τω Υφυπουργείω Τύπου και Τουρισμού Διευθύνσεων, Τμημάτων και Γραφείων ως και κατανομής του προσωπικού»*, τεύχος Α', αρ. 93/12-3-1937, σελ. 591.

εφημερίδας ή περιοδικού «μέχρις ενός έτους» ενώ περιείχε ειδικά κεφάλαια «περί απαγορευμένων δημοσιεύσεων» (Κεφάλαιον ΣΤ΄) και «περί κατασχέσεως εντύπων» (Κεφάλαιον Η΄) «ένεκεν προσβολής κατά των βάσεων του ισχύοντος πολιτεύματος [...] κατά του προσώπου του Προέδρου της Κυβερνήσεως ή κατά του Υπουργικού Συμβουλίου [...] κατά του προσώπου του Βασιλέως, του διαδόχου, των Μελών της Βασιλικής Οικογενείας κλπ».¹³⁰ Το Γραφείο Λαϊκής Διαφωτίσεως εξέδωσε πληθώρα εντύπων προπαγανδιστικού περιεχόμενου (Νέα Ζωή, Ο κομμουνισμός εις την Ελλάδα, Το Νέον Κράτος, Ο Ιωάννης Μεταξάς προς τους εργάτας, Λόγοι του Αρχηγού προς τους Αγρότας, Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ιωάννου Μεταξά κ.ά.), τα οποία διανεμήθηκαν στις βιβλιοθήκες και τις δημόσιες υπηρεσίες.¹³¹

Το ραδιόφωνο χρησιμοποιήθηκε έντονα ως εργαλείο προπαγάνδας και επιμόρφωσης του πληθυσμού. Η «Υπηρεσία Ραδιοφωνικών Εκπομπών» συστάθηκε με τον Αναγκαστικό Νόμο 95 της 7ης Σεπτεμβρίου 1936 και λειτούργησε στα τέλη του 1937 στο Ζάππειο.¹³²

Σημαντικό πρόσωπο του καθεστώτος που απολάμβανε την πλήρη εμπιστοσύνη του Μεταξά, ήταν ο Κωνσταντίνος Κοτζιάς (δήμαρχος Αθηναίων από το 1934), ο οποίος διορίστηκε υπουργός διοικητής Πρωτεύουσας, ένα νέο κυβερνητικό αξίωμα. Σε αυτόν υπάγονταν τα Τάγματα Εργασίας. Δημιούργημα του Κοτζιά ήταν ο Λαϊκός Κινητός Κινηματογράφος, ο οποίος προέβαλλε δωρεάν επίκαιρα στις συνοικίες της Αθήνας. Ο αποκαλούμενος και «σαλπικτής του καθεστώτος» Κοτζιάς θεωρείτο φυσικός διάδοχος του Μεταξά. Αρνήθηκε όμως την πρόταση που του έγινε από τον Γεώργιο για ανάληψη της διακυβέρνησης μετά το θάνατο του Μεταξά.¹³³

Εκτός από τους χώρους της πολιτικής και του στρατεύματος, το καθεστώς άντλησε τα στελέχη του και από τον επιχειρηματικό κόσμο του αντιβενιζελικού χώρου και τους τραπεζιτικούς και χρηματιστικούς κύκλους, κυρίως από τα υψηλόβαθμα κλιμάκια της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος και της Τραπέζης της Ελλάδος όπως οι βιομήχανοι Ανδρέας Χατζηκυριάκος, Επαμεινώνδας Χαρίλαος και Πρόδρομος («Μποδοσάκης») Αθανασιάδης στήριξαν ενεργά την άνοδο και την οικονομική πορεία της κυβέρνησης. Ο Αλέξανδρος Κορυζής, υποδιοικητής (και από το 1939 διοικητής) της Εθνικής Τράπεζας, ανέλαβε το

¹³⁰ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τεύχος Α΄, αρ. 68/22-2-1938, σελ. 449-459.

¹³¹ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 101-102.

¹³² Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 113-114 καθώς και Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 6.

¹³³ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 6.

υπουργείο Προνοίας (αργότερα υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως) και το 1941 διαδέχθηκε τον Μεταξά στην πρωθυπουργία. Στόχος του Μεταξά ήταν και η προσπάθεια της τεχνολογικής και επιστημονικής οργάνωσης του Νέου Κράτους, επανδρώνοντάς το με πανεπιστημιακούς ειδήμονες και εκπροσώπους του κεφαλαίου, υπερβαίνοντας τις κομματικές εντάξεις και τις πολιτικές σκοπιμότητες λόγω και της έλλειψης δικών του ικανών στελεχών από το κόμμα των Εθνικοφρόνων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του παλαιού συνδικαλιστή και πρώην κομμουνιστή, Αριστείδη Δημητράτου, που διορίστηκε υφυπουργός Εργασίας (1936-41) και σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο το υφυπουργείο του «Εργάτη-Υπουργού» θα μεριμνούσε «*συστηματικώς περί της εξασφάλισεως [της] συνεργασίας εργασίας και κεφαλαίου*».¹³⁴

Το Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, συμβουλευτικό όργανο του κράτους σε οικονομικά θέματα που ιδρύθηκε κατά την κρίση του 1929, διευρύνθηκε με τη συμμετοχή περισσότερων πανεπιστημιακών οικονομολόγων και τεχνοκρατών. Αντιπρόεδρος του διατέλεσε ο Αλέξανδρος Διομήδης, ηγετικό οικονομικό στέλεχος των Φιλελευθέρων και διοικητής της ΕΤΕ, ενώ στη σύνθεσή του συμμετείχαν επιφανείς οικονομολόγοι (Άγγελος Αγγελόπουλος, Κυριάκος Βαρβαρέσσος, Ξενοφών Ζολώτας, Γεώργιος Πεσμαζόγλου κ.ά.), γεωπόνοι, χημικοί και άλλοι διακεκριμένοι επιστήμονες και διανοούμενοι. Διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος παρέμεινε ο Εμμανουήλ Τσουδερός, πρώην υπουργός και οπαδός του Βενιζέλου.¹³⁵

3.3.1 Αντίδραση κατά του καθεστώτος

Η κήρυξη της δικτατορίας αιφνιδίασε τον πολιτικό κόσμο, εκτός από το ΚΚΕ. Ο Ριζοσπάστης το πρωί της 4^{ης} Αυγούστου δημοσίευσε την επικείμενη εντός της ημέρας κήρυξη της. Η αντίδραση του πολιτικού κόσμου περιορίστηκε τις επόμενες ημέρες σε υπομνήματα και διαμαρτυρίες προς τον βασιλιά. Το παράδοξο είναι ότι τον Ιανουάριο 1937 έπραξαν αυτό που δεν έκαναν ένα έτος ωρίτερα οπότε ίσως να είχε αποφευχθεί η δικτατορία. Διατύπωσαν και υπέγραψαν συμφωνία επί ενός προγράμματος που θα εφαρμόζαν όταν θα καλούνταν να διαδεχθούν την δικτατορία. Οι αρχές στις οποίες συμφώνησαν αφορούσαν στο ρόλο του βασιλέως, στη Βουλή και την κυβέρνηση, στην θέση εκτός νόμου

¹³⁴ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Α.Ν. 46 «περί συστάσεως Υφυπουργείου Εργασίας» παρά τω Υπουργείω Εθνικής Οικονομίας, τεύχος Α', αρ. 379/31-8-1936, σελ. 1979.

¹³⁵ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 7-8.

του κομμουνισμού και του φασισμού, στην κοινωνική ειρήνη, στην λειτουργία του τύπου και στην σύνταξη καταστατικού χάρτη των δημοσίων υπαλλήλων. Το υπόμνημα υπεβλήθη στον βασιλιά χωρίς να επιφέρει κανένα αποτέλεσμα.¹³⁶

Η πιο σημαντική κίνηση ανατροπής του καθεστώτος ήταν το κίνημα της Κρήτης τον Ιούλιο 1938, το οποίο όμως κράτησε μόνο 7 ώρες. Όλες οι αντιδικτατορικές κινήσεις ήταν ασυντόνιστες και δεν συγκίνησαν τις ένοπλες δυνάμεις γιατί δεν υπήρχε ηγέτης και οι αξιωματικοί φοβόντουσαν ότι ενδεχόμενη πολιτική μεταβολή θα έφερνε στο στράτευμα τους απότακτους βενιζελικούς. Ομοίως δεν συγκίνησαν το λαό γιατί η δικτατορία αφενός πρόσφερε υλικά ανταλλάγματα όπως βελτίωση οικονομικού και βιοτικού επιπέδου και αφετέρου τα πολιτικά γεγονότα από το 1932 έως το 1936 είχαν προκαλέσει την λαϊκή δυσφορία. Επίσης λόγω της διεθνούς κατάστασης και εν όψει ενός επερχόμενου πολέμου, ακόμη και οι φανατικοί αντίπαλοι του καθεστώτος, δίσταζαν να αναλάβουν πρωτοβουλία ανατροπής του και επιπλέον όλα τα κόμματα περίμεναν λύση από τον βασιλιά ενώ πολλά στελέχη τους είχαν προσχωρήσει στο καθεστώς. Η στάση των κομμάτων εξηγείται από το ότι ο Μεταξάς είχε δώσει την μοναδική λύση για την ένωση του αστικού κόσμου και μέσα από την αναστολή των δημοκρατικών ελευθεριών το αστικό καθεστώς θα ξεπερνούσε την κρίση που είχε αρχίσει το 1916 με τον Διχασμό.¹³⁷

3.4 Η Ιδεολογία και ο Πολιτικός Χαρακτήρας του Καθεστώτος

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, είχαν εκδηλωθεί στην Ελλάδα, φασιστικές τάσεις που θαύμαζαν τη διοικητική αποτελεσματικότητα και την εσωτερική τάξη του ιταλικού και του γερμανικού συστήματος. Ο Ίων Δραγούμης, λίγο πριν το θάνατό του είχε αναπτύξει εθνικοσοσιαλιστικές ιδέες και στην πολιτική ζωή υπήρχαν εκδηλώσεις επιδοκμασίας του ιταλικού φασισμού ακόμη κι από δημοκρατικούς όπως ο Βενιζέλος, ο Πλαστήρας και ο Κονδύλης. Διάφορες οργανώσεις φασιστικού χαρακτήρα εμφανίστηκαν αλλά παρέμειναν χωρίς ιδιαίτερη απήχηση και πολιτική επιρροή. Ο Μεταξάς, παρά τις εκφρασμένες αντικοινοβουλευτικές του απόψεις, ποτέ δεν ενέδωσε στη δημόσια επιδοκμασία των φασιστικών καθεστώτων του εξωτερικού και ποτέ δεν παραδέχθηκε ότι

¹³⁶ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 424-428.

¹³⁷ Δαφνής, Γ., ό.π., τ. Β', σελ. 440-451.

προσπάθησε να δημιουργήσει ένα παρόμοιο σύστημα. Η διακυβέρνησή του όμως πλησίασε στο φασισμό φέροντας σημάδια της επιρροής του.¹³⁸

Η ιδεολογία του καθεστώτος Μεταξά χαρακτηριζόταν από εκλεκτικισμό και εμπειρισμό, συνθέτοντας στοιχεία από ευρωπαϊκά ολοκληρωτικά πρότυπα στη βάση ενός εγχώριου νεωτεριστικού αμαλγάματος που άκουε στο όνομα «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός». Ο σχεδιασμός του ήταν: να οργανώσει ένα μοναδικό κυβερνητικό κόμμα, να δημιουργήσει μία μοναδική ελληνική νεολαία, ένα μοναδικό συνδικάτο εργοδοτών και εργαζομένων, να καθιερώσει το θεσμό των συλλογικών συμβάσεων και την διαιτησία μεταξύ εργοδοτών – εργαζομένων σύμφωνα με το ιταλικό μοντέλο.¹³⁹

3.4.1 Το Νέο Κράτος και ο Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός

Δύο βασικές αρχές που αντιστοιχούσαν στις κυριότερες δεσμεύσεις του Μεταξά χαρακτήρισαν το Νέο Κράτος: ο αντικομμουνισμός και ο αντικοινοβουλευτισμός. Τα δύο αυτά στοιχεία απηχούσαν την αποδοκιμασία των διχαστικών θεωριών και των πρακτικών της κομματικής πολιτικής. Ενάντια σε αυτά τα «κακά», ο Μεταξάς επικεντρώθηκε σε δύο θετικούς στόχους: την έναρξη της Εθνικής Αναγέννησης και την επίτευξη της Εθνικής Ενότητας.

Ο στόχος για μια «Νέα Ελλάδα» περιλάμβανε τη δημιουργία ενός νέου εθνικού πολιτισμού, την ανύψωση του ηθικού του έθνους με τη βελτίωση της εθνικής εκπαίδευσης και τη διασφάλιση του σεβασμού προς τη χώρα διεθνώς. Ο νέος αυτός πολιτισμός, προσδιορίστηκε ως ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός», ο οποίος θα διαδεχόταν την αρχαία κλασική και βυζαντινή παράδοση συνδυάζοντας τα πιο εκλεκτά στοιχεία και των δύο. Το μοντέλο απαιτούσε από το άτομο μία ιδεαλιστική αφοσίωση και απεριόριστη δέσμευση προς το Έθνος και το Σύνολο. Εργασία, τάξη και πειθαρχία ήταν το σύνθημα που έδινε περιεχόμενο στην υποδειγματική κοινωνία που οραματιζόταν. Η εθνικιστική ιδεολογία συμπληρωνόταν από τον κολεκτιβιστικό εθνικισμό. Το κράτος θεωρείτο ζωντανός οργανισμός μιας «οργανωμένης εθνικής μάζας» όπου η συγχώνευση του όλου με το έθνος θα

¹³⁸ Σαράντης, Κ., *Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά*, μετ. Πολυχρονοπούλου Α., στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμέλεια Βερέμης Θάνος, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2009, σελ. 45-47.

¹³⁹ Bosworth, R.J.B., *Mussolini Un dittatore italiano*, Εκδόσεις Oscar Mondadori, Cles (TN) Italy, 2014, σελ. 376.

μπορούσε να προσφέρει πραγματική ελευθερία και μόνο μέσα από αυτή τη διαδικασία θα επιτυγχανόταν η αυτοπραγμάτωση.¹⁴⁰

Η ιδέα που εκφραζόταν με το σύνθημα «Ελλάδα της Ενότητας και της Ισότητας», μετουσιωνόταν στην αποκήρυξη και το διωγμό του παλαιού κομματικού κατεστημένου και του κομμουνισμού. Το σχέδιο για τη σταδιακή οργάνωση όλων των παραγωγικών τάξεων σε συνεταιρισμούς θα οδηγούσε σε ένα συνεταιριστικό κράτος με οριζόντια σύμφωνα με τους κλάδους παραγωγής, και όχι κάθετη σύμφωνα με την κοινωνική τάξη, συνδικαλιστική οργάνωση.¹⁴¹

Η έννοια του αστικού καθεστώτος ή της αστικής τάξης, απέκτησε ειδικό περιεχόμενο για την επίτευξη της εθνικής ενότητας. Για τον Μεταξά η αστική τάξη δεν καθοριζόταν από την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των μελών της αλλά από την προσκόλλησή τους στον «αστικό πολιτισμό που μας κληροδοτήθηκε από την ιστορία», χωρίς διακρίσεις και προνόμια, αλλά με συνεργασία του κεφαλαίου και της εργατικής τάξης. Ο Μεταξάς αντιμετώπισε τους πλουτοκράτες με αρκετά σκληρή γλώσσα, κατηγορώντας τους για φοροδιαφυγή, αισχροκέρδεια και πολιτικό καιροσκοπισμό. Εκδήλωνε δε, συστηματικά τη συμπάθειά του για τις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις κυρίως τους αγρότες και τους εργάτες. Αποκαλούσε τους εργάτες «συναδέλφους» ή «συντρόφους» και θεωρούσε τους αγρότες «αγνά» δείγματα της «ράτσας μας» και «θεματοφύλακες όλων των εθνικών παραδόσεων». Η 4^η Αυγούστου ήταν ένα «εργατικό καθεστώς» μέσα σε μια «εθνική, αστική εργατική κοινωνία». Η 1^η Μαΐου κηρύχθηκε ως Εθνική Ημέρα Εργασίας. Προτεραιότητες του καθεστώτος ήταν η «κοινωνική μεταρρύθμιση» για «μια δίκαιη κατανομή του πλούτου». Έτσι λήφθηκαν μέτρα στον τομέα της αγροτικής πολιτικής με ρύθμιση των χρεών των αγροτών, τη μεταβίβαση πλήρων τίτλων ιδιοκτησίας γης στους πρόσφυγες, την κατάργηση της φορολογίας στην παραγωγή ελαιόλαδου και στον εργατικό τομέα μέτρα όπως η καθιέρωση συλλογικών συμβάσεων εργασίας και αναγκαστικής διαιτησίας μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, την καθιέρωση του οκταώρου, τον καθορισμό του ελάχιστου ημερομισθίου, την εφαρμογή του νόμου για την κοινωνική ασφάλιση, τη δημιουργία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων και μέτρα για την καταπολέμηση της ανεργίας με την ίδρυση ενός δημόσιου οργανισμού απασχόλησης. Για

¹⁴⁰ Σαράντης, Κ., *Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά*, ό.π., σελ. 47-52.

¹⁴¹ Σαράντης, Κ., *Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά*, ό.π., σελ. 52-54.

τη στέγαση, την αναψυχή και τη βελτίωση του πνευματικού επιπέδου των εργατών ιδρύθηκε το Εργατικό Κέντρο.¹⁴²

Το θέατρο και ο πολιτισμός κλήθηκαν να παίξουν σημαντικό ρόλο στην «εθνική και πνευματική αναγέννηση». Έτσι δημιουργήθηκε από το Βασιλικό Θέατρο το «Άρμα Θέσπιδος», το Βασιλικό Θέατρο Θεσσαλονίκης, η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, το Λυρικό Θέατρο Αθηνών (σημερινή Λυρική Σκηνή) και καθιερώθηκαν παραστάσεις αρχαίου ελληνικού δράματος στο θέατρο της Επιδάουρου και συστηματοποιήθηκαν αυτές στο Ωδείο Ηρώδου του Αττικού.¹⁴³ Τον Σεπτέμβριο του 1936 ιδρύθηκε ο Οργανισμός Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης με σκοπό «την μελέτη, προστασία, προαγωγή και διάδοση της Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης». Το 1938 ιδρύθηκε η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών για την «προαγωγή των Ελληνικών Γραμμάτων και της Ελληνικής Τέχνης» και τη συγκέντρωση υπό τη δικαιοδοσία της όλων των αναγνωρισμένων σωματείων και ενώσεων των λογοτεχνών και καλλιτεχνών όπως της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών, της Ένωσης Σωματείων Εικαστικών Τεχνών, και της Ένωσης Ελλήνων Μουσουργών.¹⁴⁴

Το περιεχόμενο του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού απεικονιζόταν κυρίως μέσω δημοσίων τελετών και παραστάσεων που δήλωναν το αρχαίο και το νέο κάλλος του ελληνισμού. Παραδείγματα αποτελούν οι εκδηλώσεις για την εκατονταετηρίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών (18-24 Απριλίου 1937) και οι λαμπαδηδρομίες της ΕΟΝ, που αντέγραφαν τελετουργίες των φασιστικών και ναζιστικών νεολαιών.

Μία άλλη πτυχή της πολιτικής Μεταξά ήταν η ένθερμη υποστήριξη της δημοτικής γλώσσας. Διέταξε την αυστηρή τήρηση των οδηγιών σχετικά με τη διδασκαλία της δημοτικής στα δημοτικά σχολεία και σύστησε επιτροπή υπό την προεδρία και την εποπτεία του Μανόλη Τριανταφυλλίδη για να συντάξει τη γραμματική της.¹⁴⁵ Μέσα σε αυτά τα ιδεολογικά πλαίσια ιδρύθηκε το 1937 ο Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (πρόδρομος του ΟΕΔΒ),

¹⁴² Σαράντης, Κ., *Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά*, ό.π., σελ. 54-58.

¹⁴³ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 111-112.

¹⁴⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. 175/29-4-1938, *Περί ιδρύσεως εν Αθήναις Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών*, σελ. 1061-1063.

¹⁴⁵ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 112-113.

καθιερώνοντας έτσι το κρατικό μονοπώλιο στην έκδοση και διάθεση των διδακτικών συγγραμμάτων.¹⁴⁶

Οι αρμοδιότητες του βασιλιά στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής, των ενόπλων δυνάμεων και της νεολαίας περιόριζαν τις ευθύνες και τις εξουσίες της κυβέρνησης. Ο ρόλος του Μεταξά στους δύο πρώτους τομείς παρέμεινε μέχρι το 1941 συμπληρωματικός. Στη διάρκεια του καθεστώτος (1936-41) διακρίνονταν δύο πόλοι πολιτικής εξουσίας με κέντρα τον Γεώργιο Β΄ και τον Μεταξά. Ο ΜακΒή κάνει λόγο για «*δυαρχία*», για «*σιαμαίους*» και «*γόρδιο δεσμό*» μεταξύ βασιλιά και Μεταξά.¹⁴⁷ Ενώ κατά τα δύο πρώτα έτη του καθεστώτος η πλάστιγγα της εξουσίας έβγαινε προς τον πρώτο πόλο, από το 1938 περιορίστηκαν οι βασιλικές αρμοδιότητες και το καθεστώς χαρακτηρίζεται πληρέστερα ως δικτατορία Μεταξά. Αυτή η ιδιότυπη «*δυαρχία*» ωστόσο δεν καταλύθηκε και αποτέλεσε μια από τις βασικές ειδοποιούς διαφορές του ελληνικού καθεστώτος από τις ευρωπαϊκές φασιστικές δικτατορίες. Οι σχέσεις των δύο ισχυρών ανδρών υπήρξαν ανταγωνιστικές κυρίως στο πεδίο διαπαιδαγώγησης της νεολαίας.¹⁴⁸

Το Νοέμβριο του 1936 ιδρύθηκε η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ). Σκοπός της ήταν η δημιουργία ενός μαζικού λαϊκού ερείσματος το οποίο στερείτο το καθεστώς ταυτόχρονα με την μελλοντική ανάδειξη μέσα από τις τάξεις της, προσώπων αφοσιωμένων στο καθεστώς που θα στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό. Το Νέον Κράτος επιδίωκε μέσω της ΕΟΝ τη δημιουργία μιας «*πραγματικά ανεξαρτήτου, ανιδιοτελούς και υπευθύνου ηγέτιδος τάξεως*», μιας «*εθνικής πολιτικής αριστοκρατίας*», η οποία θα οδηγούσε το Έθνος προς «*νέας εκπολιτιστικές κατακτήσεις*». Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο, σκοποί της οργάνωσης ήταν η «*εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση της νεολαίας*»: «*η επωφελής διάθεσις του ελευθέρου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων, προς προαγωγήν της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του Εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν, δημιουργία πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης, και έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητας αυτού*».¹⁴⁹ Η ομοιόμορφη μπλε σκούρα στολή με δίκωχο που φορούσαν τα

¹⁴⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αρ. 469/19-11-1937, Α.Ν. 952 *Περί ιδρύσεως Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων*, σελ. 3017-3019.

¹⁴⁷ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 8.

¹⁴⁸ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 8.

¹⁴⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Α.Ν. 334 «*περί συστάσεως Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας*», τεύχος Α', αρ. 499/10-11-1936, σελ. 2666-2667.

μέλη της ΕΟΝ και ο χωρισμός τους ανάλογα με την ηλικία σε σκαπανείς, (-ισσες 7-13 ετών), φαλαγγίτες (-ισσες) Β (14-18) και φαλαγγίτες (-ισσες) Α (19-25), εξουδετέρωνε οποιαδήποτε κοινωνική ταξική διαφορά. «*Εις την ΕΟΝ δεν υπάρχουν διαφορές*» σύμφωνα με τον Μεταξά.¹⁵⁰

Τον Δεκέμβριο του 1937 ιδρύθηκαν επίσης στην Αθήνα, με πρωτοβουλία του Κοτζία, τα Τάγματα Εργασίας, μια παραστρατιωτική οργάνωση 400 περίπου ατόμων με γκρίζες στολές τα οποία συστάθηκαν τυπικά για την αξιοποίηση των ανέργων στην εκτέλεση δημοσίων έργων αλλά στην πραγματικότητα στόχευαν να λειτουργήσουν ως φρουρά πραιτοριανών στα πρότυπα των ναζιστικών Ταγμάτων Εφόδου. Η δράση τους υπήρξε βραχύβια αφού καταργήθηκαν πολύ σύντομα με απόφαση του Μεταξά και τα μέλη τους προσχώρησαν στην ΕΟΝ.¹⁵¹

Η ΕΟΝ ακολουθούσε πιστά την αυστηρή αγωγή των νεολαιών των ολοκληρωτικών καθεστώτων αλλά δεν μπορεί να παρομοιαστεί με τα γερμανικά Τάγματα Εφόδου. Ο Μεταξάς οραματιζόταν την ηθικοποίηση της κοινωνίας μέσω της πειθαρχίας, της πίστης στον βασιλιά και της εργασίας. Πρόβαλλε τη χειρωνακτική εργασία ως πρωταρχική εξαγνιστική αρετή και κοινωνικό καθήκον. Ο αθλητισμός και η γύμναση του σώματος εντάσσονταν στην ίδια ιεραρχία ανώτερων αξιών. Η απόλυτη πειθαρχία, αυστηρότερη και από τη στρατιωτική, μαζί με την εφ' όρου ζωής απόλυτη αφοσίωση στις αρχές του Νέου Κράτους ήταν η απαίτηση του Μεταξά. Ο Σκαπανέας που χαρακτηριζόταν στα σχολικά αναγνωστικά ως «έννας μικρός Έλληνας στρατιώτης», θα λειτουργούσε ως «το πρότυπο πειθαρχίας, τάξεως και κοσμιότητας» και «με τον ενθουσιασμό, φανατισμόν και πάθος» θα πετύχαινε την «Αναγέννησιν της Ελλάδος».¹⁵² Η στρατιωτική αγωγή των μελών της ΕΟΝ, όπως προβλεπόταν από τον κανονισμό της, στόχευε περισσότερο στην αναγκαία πρακτική εξοικείωση των νέων με τον επερχόμενο πόλεμο παρά έπλαθε πολεμοχαρείς στρατιώτες γαλουχημένους με την «ευγένεια του πολέμου» και εμποτισμένους με το μιλιταριστικό πνεύμα της εδαφικής κατάκτησης. Εκδρομές, αθλοπαιδιές, δωρεάν ψυχαγωγία στους κινηματογράφους, σε κατασκηνώσεις κλπ., ήταν δράσεις στις οποίες έπαιρναν μέρος οι νέοι της ΕΟΝ. Στα θετικά της στοιχεία συγκαταλέγονται η συναναστροφή με συνομηλίκους και το

¹⁵⁰ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 115-120.

¹⁵¹ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 121.

¹⁵² Σαράντης, Κ., στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμέλεια Βερέμης Θάνος, ό.π., σελ. 60-61.

γεγονός ότι το θηλυκό στοιχείο κινητοποιήθηκε για πρώτη φορά μαζικά (υπό τη θεσμική επίβλεψη του κράτους) εκτός οικίας, σε ρόλους αθλητισμού και κοινωνικής πρόνοιας.

Η ΕΟΝ, ως επινόηση ενός καθεστώτος για την αποτελεσματικότερη χειραγώγηση της νέας γενιάς, λειτουργούσε συμπληρωματικά με τη δημόσια εκπαίδευση, σε υποχρεωτική βάση,¹⁵³ αφού σύμφωνα με εγκύκλιο του υπουργείου Παιδείας το 1938, «από του αρξαμένου σχολικού έτους άπαντες οι μαθηταί των σχολείων αποτελούσι συντεταγμένα τμήματα της Εθνικής Οργάνωσης Νέων».¹⁵⁴ Έτσι, μέχρι το τέλος του 1939, η συμμετοχή στην ΕΟΝ έγινε υποχρεωτική για τους νέους και άλλες οργανώσεις νέων, όπως οι πρόσκοποι, η ΧΑΝ και η ΧΕΝ, οι οποίες συγχωνεύτηκαν με την ΕΟΝ. Ο Μεταξάς αισθανόταν πλέον ασφαλής, η ιδεολογία του είχε αναπτυχθεί σε κάποιο βαθμό, έχοντας στοιχεία συνέπειας και συνοχής ενώ είχε ξεκινήσει το σχέδιο για τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό. Ενότητα, αλληλεγγύη, ισότητα, σκληρή δουλειά «για μια Ελλάδα Νέα», όπως έλεγε ο ύμνος της Οργάνωσης, θυσίες και αγώνας για την πραγματοποίηση του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού.¹⁵⁵ Επιθυμία του Μεταξά, ήταν η Ελλάδα μέσω της ΕΟΝ να μετατραπεί σε προσωπικό του κράτος. Η ΕΟΝ θα εξελισσόταν δυνητικά (εάν δεν μεσολαβούσε ο πόλεμος) σε μια μαζική δύναμη αφοσιωμένη στο καθεστώς και στις αρχές της 4ης Αυγούστου.¹⁵⁶ Η ενσωμάτωση των Προσκόπων στην ΕΟΝ είχε ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Παρά το ότι γενικός αρχηγός της ΕΟΝ είχε οριστεί τυπικά (βάσει του ιδρυτικού νόμου) ο διάδοχος Παύλος, η πραγματική αρχηγία βρισκόταν στα χέρια του Μεταξά (ο οποίος είχε την καταστατική ιδιότητα του προέδρου του Ανωτάτου Διοικητικού Συμβουλίου της οργάνωσης, του γενικού επιθεωρητή, του «Πρώτου Φαλαγγίτη» και του «Πρώτου Νέου της Ελλάδος») και του πειθήνιου κυβερνητικού επιτρόπου Αλ. Κανελλόπουλου. Το άρθρο 9 του νέου κανονισμού (του 1939) όριζε: «Η ΕΟΝ τελεί υπό την Διοίκησιν του Γενικού Επιθεωρητού, όστις κατευθύνει αυτήν», ενώ σύμφωνα με το άρθρο 10: «αποφάσει του Γενικού Επιθεωρητού είναι δυνατόν η εξουσία εν όλω ή εν μέρει να μεταβιβάζεται εις τον Κυβερνητικόν Επίτροπον».¹⁵⁷

¹⁵³ Βαρών-Βασάρ, Ο., *Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936-1946-Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις, στο Η Ελλάδα '36-'49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο Τομές και συνέχειες*, Επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2005, σελ. 152.

¹⁵⁴ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 11.

¹⁵⁵ Sarandis, C., *The ideology and character of the Metaxas regime*, στο *Aspects of Greece 1936-40 The Metaxas Dictatorship*, επιμέλεια Robin Higham and Thanos Veremis, εκδόσεις ELIAMEP, Αθήνα, 1993, σελ. 158-159.

¹⁵⁶ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 11.

¹⁵⁷ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 13.

Τομή στον χαρακτήρα και την εξέλιξη του καθεστώτος αποτελεί το έτος 1938, στις αρχές του οποίου ο Ουότερλοου ενημέρωσε το Φόρεϊν Όφφισ για την ογκούμενη λαϊκή δυσαρέσκεια κατά της δικτατορίας και μίλησε στον Γεώργιο για την απειλή κατά της βασιλείας λόγω της ανέκκλητης σύνδεσής της με τον δικτάτορα. Ο Γεώργιος εξέφρασε στον πρεσβευτή τις ανησυχίες του για τα «μεγάλα λάθη» που διέπραττε ο Μεταξάς (συλλήψεις και εκτοπίσεις πολιτικών αρχηγών και ανώτατων αξιωματικών, σκάνδαλα διαφθοράς υπουργών κ.ά.). Η δυσκολία εξεύρεσης ενός εναλλακτικού (αυλικού) πρωθυπουργού, παρά τα επανειλημμένα διαβήματα των πολιτικών αρχηγών για την επαναφορά του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος καθώς και οι αποτυχημένες αντιδικτατορικές κινήσεις που οδήγησαν στην εκτόπιση ενός μεγάλου αριθμού πολιτικών, ενίσχυαν την ενδοκαθεστωτική θέση του Μεταξά. Τον Σεπτέμβριο του 1938 ο ΜακΒή ανέφερε ότι η επιρροή του βασιλιά στις κυβερνητικές αποφάσεις ήταν πλέον ουσιαστικά «μηδενική».¹⁵⁸ Ο Γεώργιος Β΄ διατήρησε την πίστη της ηγεσίας του στρατεύματος σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας. Διέθετε επίσης την υποστήριξη της Αγγλίας και συνέχισε να χαράσσει, μέχρι την φυγή στην Αίγυπτο, τις βασικές κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής. Κύριος εγγυητής της αφοσίωσης του στρατεύματος στον βασιλιά ήταν ο αντιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος, ο οποίος είχε δράσει καταλυτικά στο κονδυλικό πραξικόπημα της 10ης Οκτωβρίου 1935, που επανέφερε τον Γεώργιο στον θρόνο.

Τον Δεκέμβριο του 1938, ο Μεταξάς προχώρησε στην καθυπόταξη της ελλαδικής Εκκλησίας, πετυχαίνοντας με αντικανονικές διαδικασίες, με «αριστίνδην» Σύνοδο, την εκλογή του «πρώην Τραπεζούντος» Χρυσάνθου (Φιλιππίδη) στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Η θρησκεία χρησιμοποιήθηκε για την καταπολέμηση του κομμουνισμού και για την «εξύψωση του θρησκευτικού φρονήματος του λαού, εντός των απαραφθόρων παραδόσεων της Ορθοδόξου Εκκλησίας», την «τόνωση και πρακτική εκδήλωση του πνεύματος της κοινωνικής ενότητας και αλληλεγγύης» καθώς και τη «συναντίληψιν και καθοδήγησιν της πνευματικής ζωής του εργαζομένου λαού» και γι' αυτό τον Αύγουστο του 1936 ιδρύθηκε η Αποστολική Διακονία της Ελλάδος.¹⁵⁹ Την ίδια περίοδο προχώρησε σε εκκαθάριση της κυβέρνησής του από φιλομοναρχικά στοιχεία - τους υπουργούς Παιδείας Κωνσταντίνο Γεωργακόπουλο, των Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων Γεώργιο Σπυρίδωνος, τον Εμπορικής Ναυτιλίας Δευκαλίωνα Ρεδιάδη, τον υφυπουργό Αγορανομίας Περικλή Κρητικό και τον

¹⁵⁸ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 12.

¹⁵⁹ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 21-22.

υπουργό Δικαιοσύνης Γεώργιο Λογοθέτη - και γράφει στο ημερολόγιό του: «*επήρα το φραγγέλιο στα χέρια και έδιωξα τους απίστους από τον ναό μου*» και «*αισθάνθηκα τώρα την δύναμή μου την εσωτερική και την απόφασί μου γερή. Η αλλαγή του Υπουργείου με εστερέωσε μέσα μου. Και είμαι έτοιμος να πάω και παραπέρα και ως την άκρη. [...] Έτσι έγινε όλη η Κυβέρνησις δική μου*».¹⁶⁰

3.4.2 Ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος

Οι φασιστικές και ναζιστικές επιρροές ήταν φανερές στα εξωτερικά αλλά και σε δομικά χαρακτηριστικά της καθεστωτικής ιδεολογίας: στον φασιστικό χαιρετισμό, στον τίτλο του «Εθνικού Κυβερνήτη» και «Αρχηγού της Κυβερνήσεως», κατά τα μουσολινικά πρότυπα του Αρχηγού του Φασισμού και Αρχηγού της Κυβέρνησης (Duce del Fascismo e Capo di Governo), στη συνήχηση του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» με το χιτλερικό Γ΄ Ράιχ, στο χιτλερικής έμπνευσης σύνθημα της ΕΟΝ «Ένα Έθνος, ένας Βασιλεύς, ένας Αρχηγός, μία Νεολαία» (Ein Volk, ein Reich, ein Führer), στη χρήση του διπλού μινωικού πελέκεως (παρόμοιου των δεσμίδων του Λίκτωρος/Fascio Littorio, συμβόλου των Ιταλών μελανοχιτώνων) ως συμβόλου της ΕΟΝ και της Εθνικής Συνομοσπονδίας (Γεωργικών) Συνεταιρισμών Ελλάδος, στη σύσταση των Ταγμάτων Εργασίας και της ΕΟΝ κατά τα ναζιστικά Τάγματα Εφόδου, της *Ballila* και της *Hitlerjugend* κ.ά.. Το ιδεολογικό οικοδόμημα όμως του καθεστώτος δεν ήταν πιστό αντίγραφο του ιταλικού και του γερμανικού μοντέλου αλλά διέφερε ουσιαστικά ως προς τη δομή και τις μεθόδους, τηρώντας κάποιες αρχές της ατομικότητας και αφήνοντας περιθώρια στην κοινωνία των πολιτών. Βασικοί στόχοι της καθεστωτικής ιδεολογίας ήταν η «Αναγέννησις της Ελλάδος», με κυρίαρχο σύνθημα «Εμπρός για μια Ελλάδα νέα!» και η «εθνική ενότης», το οποίο πρακτικά μεταφραζόταν σε αδρανοποίηση της πάλης των τάξεων και επίτευξη της σταθερότητας του αστικού κοινωνικού συστήματος.¹⁶¹ Η προβολή του Μεταξά ως χαρισματικού ηγέτη, ως προβεβλημένου και λατρεμένου στα όρια μυθοποίησης «Αρχηγού», ήταν μια συνήθης πρακτική των δικτατορικών καθεστώτων, ποτέ όμως δεν απέκτησε τη μυστικιστική αίγλη που είχε στον φασισμό και κυρίως στο ναζισμό. Η εικόνα του Μεταξά ήταν πατρική και καλοκάγαθη. Το σύνθημα της «εκλεκτής φυλής»¹⁶² δεν προωθήθηκε και έλειπε ο αντισημιτισμός αφού ο ίδιος είχε δηλώσει ότι η κυβέρνησή του δεν κάνει φυλετικές διακρίσεις. Σημαντική ήταν η απουσία

¹⁶⁰ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 12 και Μεταξάς, Ι., ό.π., τ. Δ΄, σελ. 314-318.

¹⁶¹ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 14.

¹⁶² Σαράντης, Κ., στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμέλεια Βερέμης Θάνος, ό.π., σελ. 68.

ενός κόμματος που θα μπορούσε να αποτελέσει φορέα μιας ιδεολογίας και να αγκαλιάζει ασφυκτικά την κοινωνία. Ο ίδιος ήθελε τον σχηματισμό ενός Εθνικού Μετώπου με την ένωση των οπαδών όλων των κομμάτων, προαναγγέλλοντας ότι «θα προκύψει έν μέγα Κρατικόν Κόμμα»¹⁶³ «όπως εις την Τουρκίαν υπάρχει το [Ρεπουμπλικανικόν] Λαϊκόν Κόμμα, όπως εις την Ιταλίαν υπάρχει το φασιστικόν, και το εθνικοσοσιαλιστικόν εις την Γερμανίαν, ούτω και εδώ με την πάροδον του καιρού θα οργανωθή Εθνική κυβερνητική παράταξις εκ του Λαού και από τον Λαόν αρυομένη την υπόστασιν και την δύναμίν της».¹⁶⁴ Δεν δημιουργήθηκε όμως τέτοιο κόμμα και μόνο η ΕΟΝ θα μπορούσε μακροπρόθεσμα να το επιτύχει.

Θεσμικά, το κράτος της 4ης Αυγούστου ήταν αντικοινοβουλευτικό, αντικομμουνιστικό, αυταρχικό και αστυνομοκρατούμενο και παρομοιαζόταν με το Νέο Κράτος (Estado Novo) του Σαλαζάρ (António de Oliveira Salazar) στην Πορτογαλία, με τη διαφορά ότι η Πορτογαλία δεν είχε βασιλεία. Κατά τον Μεταξά, η κυβέρνησή του εγκαθιδρύθηκε, για να απαλλάξει τη χώρα από τη «διπλή τυραννία των κομμάτων και του κομμουνισμού». Ο αντικομμουνιστικός χαρακτήρας της δικτατορίας διευκρινίστηκε ευθέως στο πρώτο διάγγελμα του Μεταξά προς τον ελληνικό λαό: «Γνωρίζετε πλέον όλοι τον κίνδυνον τον οποίον διετρέξατε. Γνωρίζετε ότι ολίγον έλειψε να καταποντισθώμεν μέσα εις τον πλέον ανόσιον εμφύλιον σπαραγμόν. Γνωρίζετε τι παρεσκεύαζον οι τρελοί ανατροπείς του κοινωνικού μας καθεστώτος, οι εχθροί των ελληνικών μας παραδόσεων και του ελληνικού μας πολιτισμού. Η υπονόμευσις είχε αρχίσει από μακρού καιρού και είχε, βαθμηδόν επιτεινομένη, περιπλέξει εις τα δίκτυά της πολύν ανύποπτον κόσμον, ο οποίος παρεσύρετο εις τον όλεθρον».¹⁶⁵

Σύμφωνα με τον Μεταξά, οι δημοκρατικές ελευθερίες οδηγούσαν νομοτελειακά στην κομμουνιστική ανατροπή: «Εν τω μεταξύ τα κόμματα. Εις τα οποία οι Έλληνες είχατε επί τόσον χρόνον βασίσει ματαίαις ελπίδας και τα οποία τοςάκις σας έφεραν εις τον όλεθρον, βουτηγμένα εις την συναλλαγήν, η οποία διέφθειρε τα πάντα, μη βλέποντα πέραν των στενών κομματικών των υπολογισμών, διαπληκτιζόμενα και ερίζοντα μεταξύ των διότι χωρίς τας έριδας αυτάς δεν ηδύνατο να ζήσωσιν, εν τω μεταξύ τα κόμματα είχαν προπαρασκευάσει δια της θολής κομματικής ζωής των την αποπνικτικήν ατμόσφαιραν, μέσα εις την οποίαν θα εξερρηγγύετο ο κεραυνός της κοινωνικής ανατροπής. Είχομεν φθάσει δύο βήματα προ του

¹⁶³ Εφημερίδα *Καθημερινή*, φύλλο 26 Σεπτεμβρίου 1936, σελ. 1.

¹⁶⁴ Εφημερίδα *Καθημερινή*, φύλλο 1 Σεπτεμβρίου 1936, σελ. 1.

¹⁶⁵ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 15-16.

ολέθρου».¹⁶⁶ Στα πλαίσια της καταπολέμησης του κομμουνισμού οργανώθηκαν οι δημόσιες καύσεις κομμουνιστικών και άλλων «υπόπτων» βιβλίων στον Πειραιά και στη Σπάρτη. Παράλληλα υιοθετήθηκε από το καθεστώς, η ευρεία χρήση λέξεων από το αριστερό φρασεολόγιο, όπως αγροτιά, εργατιά και Νεολαία και η επίκληση των εργατών ως «συναδέλφων και συντρόφων» από τον Μεταξά. Ο ίδιος και οι συνεργάτες του επαναλάμβαναν σταθερά την απέχθειά τους προς τον κομμουνισμό και τον κοινοβουλευτισμό. Σε δημόσιους λόγους του προέβαλλε το ευρωπαϊκό παράδειγμα των δικτατοριών ως απότοκο οικονομικών αναγκαιοτήτων και ερμηνεύθηκε ο κομμουνισμός ως προϊόν ξένης προπαγάνδας.¹⁶⁷

Η κορυφαία μορφή κρατικής καταστολής θεσπίστηκε με τον Αναγκαστικό Νόμο (Α.Ν.) 117 της 18ης Σεπτεμβρίου 1936 «περί μέτρων προς καταπολέμησην του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών» και τον Α.Ν. 1073 της 1938 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών». Ο πρώτος νόμος, που αντικατέστησε και διεύρυνε το «Ιδιώνυμο» του 1929, θεσμοθέτησε νέα εγκλήματα, όπως την απεργία, το λοκ-άουτ και τις ιδιωτικές συγκεντρώσεις, όπου θεωρείτο *a priori*, ότι οπωσδήποτε θα αναπτύσσονταν ή θα εκδηλώνονταν ιδέες ανατρεπτικές του κοινωνικού καθεστώτος της χώρας και απαγόρευσε ουσιαστικά τη διάδοση των πολιτικών ιδεών. Επέβαλλε ποινές φυλάκισης τριών τουλάχιστον μηνών και εκτοπισμό έξι μηνών μέχρι δύο ετών «εις τόπον οριζόμενον δια της καταδικαστικής αποφάσεως» σε όποιον «επιδιώκει την διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν θεωριών, ιδεών ή κοινωνικών, οικονομικών και θρησκευτικών συστημάτων τεινόντων εις την ανατροπήν του κρατούντος εν τη χώρα κοινωνικού καθεστώτος», σε όποιον προκαλεί την κήρυξη λοκ-άουτ ή απεργίας. Σύμφωνα με το άρθρο 7 του δεύτερου νόμου, η ποινή του εκτοπισμού αφορούσε «πάντα καθιστάμενον δια της κομμουνιστικής αυτού δράσεως επικίνδυνον εις την Δημοσίαν Ασφάλειαν», αλλά και «πάντα ύποπτον παραβάσεως του άρθρου 1» του νόμου, θεσπίζοντας ως νέες κατασταλτικές πρακτικές τα «στρατόπεδα συγκεντρώσεως» των εκτοπιζομένων, το «πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων» και τις «δηλώσεις μετανοίας».¹⁶⁸

Τα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων» χορηγούνταν από το υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας και χωρίς αυτά ήταν αδύνατο να διοριστεί κανείς στη δημόσια διοίκηση

¹⁶⁶ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 16.

¹⁶⁷ Μεταξάς, Ι., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τόμος Α', Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 1969, σελ.29-30.

¹⁶⁸ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ. 45/11-2-1938, σελ. 238.

ή να προσληφθεί σε μεγάλες επιχειρήσεις ή σε επιχειρήσεις που εξαρτιόνταν από το κράτος, ενώ αργότερα απέκτησαν διασταλτική σημασία και άρχισαν να χρησιμοποιούνται για ποικίλους και διαφορετικούς σκοπούς, όπως η έκδοση διαβατηρίου ή η άδειας οδήγησης. Πολλά από τα κατασταλτικά αυτά εργαλεία (φυλακίσεις, δικαστικοί και διοικητικοί εκτοπισμοί και βασανιστήρια) υιοθετήθηκαν από το εμφυλιακό και μετεμφυλιακό κράτος. Ο αυταρχικός και ανελεύθερος χαρακτήρας του καθεστώτος φαίνεται από μια σειρά θεσμικών στοιχείων. Η επαγγελματοποίηση και η εκπαίδευση των δυνάμεων ασφαλείας χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για την αναμόρφωση της δημόσιας ηθικής και των κοινωνικών αξιών. Ο στρατιωτικός νόμος που κηρύχθηκε την 4η Αυγούστου ήρθη μετά την Απελευθέρωση το 1944. Οι παραμεθόριες περιοχές βρίσκονταν υπό καθεστώς παρακολούθησης και ελέγχου από τις στρατιωτικές αρχές με τον Α.Ν. 376 της 14 Δεκεμβρίου 1936 «περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων». Το καθεστώς κατέβαλλε συντονισμένες προσπάθειες για τον γλωσσικό εξελληνισμό των σλαβόφωνων υπηκόων, περνώντας από την «ήπια» αφομοίωση της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας στην πρακτική της καταστολής. «*Θέλουμε να κάμωμεν πολιτισμόν Ελληνικόν*», είπε ο Μεταξάς στους κατοίκους της Κομοτηνής στις 7 Οκτωβρίου 1936.¹⁶⁹ Το πολιτικό ύφος του Μεταξά διατήρησε τον συντηρητικό πολιτικό λόγο της προδικτατορικής περιόδου. Αντίθετα οι Ιταλοί φασίστες θεωρούσαν την πολιτική ως απόλυτη και υπέρτατη αξία και επιδίωξαν να αφομοιώσουν ολοκληρωτικά τον άνθρωπο στις δομές του φασιστικού Κράτους, με περιορισμό του καθολικισμού και της βασιλείας και να δημιουργήσουν μια κοινωνία οργανωμένη και υποταγμένη σε μια «πολιτική αριστοκρατία», που ενσαρκωνόταν στο Μεγάλο Συμβούλιο (Gran Consiglio) του φασιστικού κόμματος.¹⁷⁰ Αντίθετα, αυτό δεν συνέβη στην Ελλάδα όπου δεν υπήρχε ένα οργανωμένο φασιστικό κόμμα και επιπλέον ο Μεταξάς, ηθελμένα, περιβαλλόταν από έναν στενό κύκλο συνεργατών με τα πάντα να εξαρτώνται από τον ίδιο και γι' αυτό μετά τον θάνατό του δεν προέκυψε κάποια νέα ηγετική μορφή να συνεχίσει το έργο του.

Η επιτυχημένη προσπάθεια του καθεστώτος να αποκλείσει τον κοινοβουλευτισμό δεν συμβάδιζε με την αντίστοιχη επιτυχία στην κατάργηση των πελατειακών σχέσεων, οι οποίες συνέχιζαν να ανθούν. Αυτό που άλλαξε ήταν ότι η κομματική αντικαταστάθηκε από την

¹⁶⁹ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 19-21.

¹⁷⁰ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 22-23.

κρατική πελατειοκρατία, την οποία διαχειριζόταν όχι οι κομματάρχες αλλά η κεντρική εξουσία και οι αρχές της.¹⁷¹

3.5 Οικονομική και κοινωνική πολιτική του καθεστώτος

Σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, στόχος του καθεστώτος ήταν η εφαρμογή ενός εκτεταμένου προγράμματος κοινωνικής πρόνοιας και ενίσχυσης των «πενεστέρων τάξεων» όπως οι αγρότες και οι εργάτες. Η πολιτική έκφραση της συμπάθειας του «μπαρμπα-Γιάννη» προς τους αγρότες και τους εργάτες απέκτησε θεσμικό χαρακτήρα με την αναγόρευσή του σε «Πρώτο Αγρότη» και σε «Πρώτο Εργάτη». Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε θέτοντας σε ισχύ παλαιότερους ανεφάρμοστους νόμους και διατάξεις (ΙΚΑ, Συλλογικές συμβάσεις) ή θεσπίζοντας νέους. Ο «εργάτης-υπουργός» Αριστείδης Δημητράτος, πρώην ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ, αναλαμβάνει το υπουργείο Εργασίας.

Τον Αύγουστο του 1936, κυρώθηκαν και εφαρμόστηκαν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας που καθόριζαν «κατώτατο όριο μισθών των ιδιωτικών υπαλλήλων και ημερομισθίου εργατών βιομηχανίας». Κατά τα τρία πρώτα έτη του καθεστώτος υπογράφηκαν 823 εθνικές, τοπικές και κλαδικές συμβάσεις ενώ δεν σημειώθηκε καμία απεργία και κανένα λοκ-άουτ.¹⁷² Επεκτάθηκε η εφαρμογή της οκτάωρης καθημερινής εργασίας και το 48ωρο εβδομαδιαίως σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας και βιοτεχνίας,¹⁷³ ενώ η Εργατική Εστία επέκτεινε τη δράση της στη «μετά την εργασίαν ψυχαγωγίαν των εργατών» και στην «εξασφάλισιν στέγης εις αυτούς».¹⁷⁴ Επίσης τέθηκε σε εφαρμογή ο παλαιότερος νόμος για την κοινωνική ασφάλιση και την 1^η Δεκεμβρίου 1937 ξεκίνησε η λειτουργία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) στο οποίο οι ασφαλισμένοι μέχρι το 1939, ανέρχονταν σε 759.000,¹⁷⁵ ενώ ιδρύθηκαν 19 συνολικά ασφαλιστικοί οργανισμοί.¹⁷⁶ Τον Οκτώβριο 1939 ιδρύθηκε η «Εργατική Οργάνωσις Μετακινήσεως και Προστασίας Ανέργων» (πρόδρομος του ΟΑΕΔ), με σκοπό την παροχή επιδομάτων ανεργίας και τη μετακίνηση ανέργων προς εύρεση εργασίας. Τα νομοθετήματα αυτά έθεσαν ορισμένα θεμέλια για μια ολοκληρωμένη κοινωνική

¹⁷¹ Κιτρορέφ, Α., *Οι Έλληνες αγρότες: Από τη δικτατορία στην κατοχή*, μετ. Κατσιμίτσης Μ, στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2009, σελ. 110-111.

¹⁷² Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, *Η Ελληνική Αναδημιουργία εις αριθμούς*, Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αρ. 28, Αθήνα 1939, σελ. 37.

¹⁷³ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 135.

¹⁷⁴ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 28.

¹⁷⁵ Πετράκη, Μ., ό.π., σελ. 136.

¹⁷⁶ Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, *Η Ελληνική Αναδημιουργία εις αριθμούς*, ό.π., σελ. 188-189.

πολιτική αλλά επίσης στοιχειοθετούσαν ένα ιδεολογικό πλέγμα το οποίο προσέδιδε επίφαση νομιμότητας στο καθεστώς.¹⁷⁷

Το κοινωνικο-οικονομικό μοντέλο του Μεταξά, ακολουθούσε το γερμανικό μοντέλο του «κρατικού σοσιαλισμού» και τις ιδέες της Νέας Ιστορικής Σχολής των ακαδημαϊκών σοσιαλιστών οικονομολόγων από την οποία είχαν επηρεαστεί οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποι της ελληνικής οικονομίας όπως οι Αλέξανδρος Διομήδης, Κυριάκος Βαρβαρέσος και Ξενοφών Ζολώτας. Ο κρατικός σοσιαλισμός που με τη λαϊκή οικονομία της αλληλεγγύης θα προσέφερε στον γερμανικό λαό ευημερία, στην Ελλάδα εφαρμόστηκε λόγω των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η Ελλάδα αναγκάστηκε να ακολουθήσει πολιτική αυτάρκειας και οικονομικού εθνικισμού. Η «διευθυνόμενη οικονομία» που εφάρμοζε το καθεστώς δεν οδήγησε ούτε σε συνεταιριστικό κράτος ούτε σε πλήρη εφαρμογή του δόγματος της αυτάρκειας, αλλά άφηνε περιθώρια στην ελεύθερη οικονομία. Η εξαγγελία του Μεταξά για το νέο συντεχνιακό κράτος και την κολεκτιβιστική οργάνωση της κοινωνίας και την εθνική κορπορατιστική οργάνωση της εργασίας, εκτός από την πειραματική της εφαρμογή στο γεωργικό τομέα, δεν υλοποιήθηκε. Η οικονομική πολιτική του καθεστώτος έχει χαρακτηριστεί ως νεομερκαντιλιστική και ανάλογη με αυτή που εφάρμοζαν τα τότε κοινοβουλευτικά κράτη της Ευρώπης, παρά ως λαϊκή.¹⁷⁸

Στον γεωργικό τομέα, το καθεστώς εφάρμοσε πολιτική διευθυνόμενης γεωργίας και μερίμνησε για τη βελτίωση της θέσης των αγροτών και την συγκρότηση μιας συντηρητικής αγροτικής τάξης. Η ίδρυση της Εθνικής Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος υπό την άμεση εποπτεία του Μεταξά μετέτρεψε τους γεωργικούς συνεταιρισμούς σε όργανα του Κράτους, εφαρμόζοντας τις ιδέες του συνεταιρισμού (κορπορατισμού). Σε πρακτικό επίπεδο, το καθεστώς προχώρησε στο χρεοστάσιο των αγροτικών οφειλών προς τους ιδιώτες πιστωτές με διαγραφή των καθυστερούμενων τόκων και εξόφληση του κυρίου κεφαλαίου σε δόσεις με τόκο 3%, στην ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων, την επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων κατά 15% και την προαγωγή της εντατικής επιστημονικής καλλιέργειας κυρίως στα σιτηρά, με σκοπό την αυτάρκεια.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 28.

¹⁷⁸ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 28-30.

¹⁷⁹ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 30-32.

Η παραγωγή σίτου αυξήθηκε και ενώ το 1929 κάλυπτε το 30% της εγχώριας κατανάλωσης, το 1939 κάλυπτε το 60%. Η παραγωγή βαμβακιού τετραπλασιάστηκε μεταξύ 1930 -1939, ενώ ο καπνός και η σταφίδα έγιναν τα κύρια εξαγωγίμα είδη. Βασικοί πελάτες των ελληνικών εξαγωγών ήταν η Μ. Βρετανία, η Γερμανία, οι ΗΠΑ και η Ιταλία, με την Γερμανία να αναδύεται σε βασικό πελάτη και προμηθευτή της Ελλάδας. Η ανάπτυξη της χώρας παρακωλύθηκε από την ανεπάρκεια ορυκτών πηγών. Όμως, μεταξύ 1930-1938 η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε από 20% σε 40% και η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας κατά 50%. Το εργατικό δυναμικό μέχρι το 1940 διπλασιάστηκε από το 1928, με τους τομείς των οικοδομών, των μεταφορών, των τροφίμων, της υφαντουργίας, των ενδυμάτων, της βυρσοδεψίας και της εφαρμοσμένης μηχανικής να απασχολούν την πλειονότητα αυτών. Το μερίδιο της βιομηχανίας στο ΑΕΠ αυξήθηκε από 10% το 1924 σε 16% το 1939. Εντυπωσιακή ήταν η ανάκαμψη της εμπορικής ναυτιλίας κατά τον μεσοπόλεμο, φθάνοντας το 1938 στη δέκατη θέση παγκοσμίως. Κατά την περίοδο της δικτατορίας, προωθήθηκαν τα δημόσια έργα με κατασκευή οδικού δικτύου, σιδηροδρομικών γραμμών, αποξήρανση ελών, κατασκευή οχυρώσεων, ανάπτυξη εργοστασίου πυρομαχικών και συντήρησης αεροπλάνων, τα οποία αντιμετώπισαν μερικώς την ανεργία. Αν και η Ελλάδα είχε μεγάλο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο, είχε πλεόνασμα στο εμπόριο με τη Γερμανία.¹⁸⁰ Κατά τα έτη 1936-1938 υπήρξε αύξηση των εισαγωγών κατά 23,4% ενώ οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 37,5%. Το απόθεμα σε χρυσό και συνάλλαγμα της Τραπέζας της Ελλάδας από 2.761 εκατομμύρια δραχμές το 1936 ανήλθε σε 3.942 εκατομμύρια το 1939.¹⁸¹

Ωστόσο η οικονομική πολιτική του καθεστώτος απέτυχε να επιλύσει τα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδας, ενώ η επίθεση της Ιταλίας, ο πόλεμος και η κατοχή έδωσαν τη χαριστική βολή στην οικονομία και κατέστρεψαν την παραγωγική βάση της χώρας για πολλά χρόνια.

3.6 Η εξωτερική πολιτική του καθεστώτος

Η εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου συνδέεται με σημαντικές διεθνείς εξελίξεις που επηρέασαν τα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας. Ο Μεταξάς ανέλαβε την διακυβέρνηση σε μία εποχή που συνέβαιναν ριζικές μεταβολές στις σχέσεις και τις πολιτικές

¹⁸⁰ Βερέμης, Θ., & Mazower, M., *Η Ελληνική Οικονομία (1922-1941)*, μετ. Κατσιμίτσης Μιχ.- Κούκα Μαρτίν, στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, ό.π., σελ. 85-90.

¹⁸¹ Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, *Η Ελληνική Αναδημιουργία εις αριθμούς*, ό.π., σελ. 16-17.

των μεγάλων δυνάμεων τόσο μεταξύ τους όσο και απέναντι στις μικρότερες χώρες. Η διαμάχη της Βρετανίας και της Γαλλίας με την Ιταλία στην Κοινωνία των Εθνών για το ζήτημα της Αιθιοπίας επηρέασε τις σχέσεις της Ελλάδας με αυτές, ενώ οι σχέσεις μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων επιδεινώθηκαν το 1936 μετά την ανακατάληψη της Ρηνανίας από την Γερμανία. Η ελληνική κυβέρνηση χωρίς να θέλει να προκαλέσει την Ιταλία, ήθελε να συνεργασθεί με την Βρετανία στην ανατολική Μεσόγειο.¹⁸²

Πάγια θέση του καθεστώτος ήταν οι ειρηνικές σχέσεις με όλα τα γειτονικά κράτη, αναγνωρίζοντας τα σύνορα που είχαν καθοριστεί με τις συνθήκες του Νεϊγύ και της Λοζάνης και απορρίπτοντας τον επεκτατισμό, συνεχίζοντας έτσι την πολιτική που είχε εφαρμόσει ο Βενιζέλος και οι μετέπειτα πρωθυπουργοί από το 1928. Ο εξοπλισμός των ενόπλων δυνάμεων γινόταν, σύμφωνα με τον Μεταξά, για να είναι σε θέση να υπερασπίζονται την ανεξαρτησία και την ακεραιότητα της χώρας, διευκρινίζοντας ότι η Ελλάδα δεν ζητεί πολεμικές περιπέτειες αλλά θέλει ειρήνη και γι' αυτό θα μείνει πιστή στη Βαλκανική Συμμαχία. Όμως αν χρειαστεί να πολεμήσει πρέπει να είναι έτοιμη και θα είναι, διακηρύττοντας ταυτόχρονα την ουδετερότητα της χώρας σε περίπτωση σύρραξης κάποιας βαλκανικής χώρας με την Ιταλία.¹⁸³ Η προσήλωση του Μεταξά στα ειρηνικά ιδεώδη επιβεβαιώνεται και από την σύμφιξη της ελληνοτουρκικής φιλίας με την υπογραφή το 1938 πρόσθετης ελληνοτουρκικής συνθήκης, που ενίσχυε το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Εγκαρδίου Συνεννόησης του 1933 και αφορούσε στην κοινή άμυνα έναντι της βουλγαρικής απειλής αφού το βουλγαρογιουγκοσλαβικό σύμφωνο του 1937 μείωσε το κύρος και την σημασία του Βαλκανικού Συμφώνου και δημιούργησε βάσιμες υποψίες ότι τα δύο κράτη μεθόδευαν την κάθοδό τους στο Αιγαίο.¹⁸⁴

Οι κατευθύνσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προηγήθηκαν της ανόδου του Μεταξά στην εξουσία, ενώ ο ίδιος ουσιαστικά εγκατέλειψε τη φιλοгерμανική στάση που είχε κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο δεσμός της χώρας με τη Βρετανία εξελίχθηκε σε βασική αρχή των εξωτερικών σχέσεων από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 και μετά. Ο Μεταξάς μη όντας ισχυρός δικτάτορας και εξαρτώμενος από τον ένθερμα αγγλόφιλο βασιλιά ο οποίος έλεγχε τις ένοπλες δυνάμεις, δεν μπορούσε να ασκήσει μια πιο ισορροπημένη πολιτική

¹⁸² Κολιόπουλος, Ι., *Ο Μεταξάς και οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1936-1941)*, μετ. Αμαραντίδου Δημ., στο *Ο μεταξάς και η εποχή του*, ό.π., σελ. 190-191.

¹⁸³ Μεταξάς, Ι., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α', εκδόσεις Γκοβοστή, Αθήνα 1969, σελ. 50.

¹⁸⁴ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 35-36.

απέναντι στη Βρετανία και τη Γερμανία, παρόμοια ίσως με αυτή της Τουρκίας την ίδια περίοδο. Η ιταλική επίθεση και η επακόλουθη ανάγκη για βοήθεια δεν άφηνε περιθώρια για ελιγμούς και έτσι η χώρα βρέθηκε παγιδευμένη σε έναν θανάσιμο αγώνα. Η γνώση του ότι η Ελλάδα δεν πρέπει να παραβλέπει τη γεωγραφία και η καχυποψία του απέναντι στις γερμανικές επιδιώξεις στα Βαλκάνια, δεν τον άφησαν να ζητήσει βοήθεια από την Γερμανία, που θεωρητικά θα μπορούσε.¹⁸⁵

Η σχέση του Μεταξά με τη Βρετανία οικοδομήθηκε μέσω του Ουότερλουου μέχρι το τέλος του 1938, ο οποίος έπεισε το Foreign Office, ότι η κυβέρνηση Μεταξά είναι η πλέον ενδεδειγμένη για τα βρετανικά συμφέροντα. Στη διάρκεια της κρίσης του Μονάχου, τον Σεπτέμβριο 1938, που φούντωσε το κλίμα του αναθεωρητισμού στην Ευρώπη, ο Μεταξάς πρότεινε την σύσφιξη των ελληνοβρετανικών σχέσεων και τη σύναψη στρατιωτικής συμμαχίας, χωρίς να λάβει απάντηση από τους Βρετανούς. Ήταν όμως αποφασισμένος να συνεργασθεί στενά με την Βρετανία σε πολιτικό και σε οικονομικό επίπεδο. Από το 1936 η Τράπεζα της Ελλάδος είχε επανασυνδέσει τη δραχμή με τη χρυσή αγγλική λίρα ενώ οι Άγγλοι ήταν κυρίαρχοι στον πιστωτικό τομέα ελέγχοντας το 67,42% των ελληνικών κρατικών ομολόγων από το 1932 και ως επενδυτές στην ελληνική οικονομία. Η ανάγκη όμως συνεργασίας κατέστη επιτακτικότερη μετά την κατάληψη της Αλβανίας, τον Απρίλιο 1939, από την Ιταλία που επέφερε την ανακοίνωση αγγλογαλλικών εγγυήσεων της επαπειλούμενης ανεξαρτησίας της Ελλάδας και της Ρουμανίας. Προσπαθώντας ο Μεταξάς να ισοροπήσει μεταξύ Βρετανίας και Ιταλίας για να αποφύγει τον διαφαινόμενο πόλεμο δέχθηκε τις εγγυήσεις αυτές και μερικούς μήνες αργότερα γράφει στον Ιταλό πρεσβευτή Γκράτσι ότι η κυβέρνησή του θα συνέχιζε να καθοδηγείται από τις ίδιες αρχές, ειλικρινούς φιλίας, συνεργασίας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης, που διέπνεαν το σύμφωνο του 1928.¹⁸⁶

Μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας δεν υπογράφηκε ποτέ συμμαχία. Ο Μεταξάς για γεωπολιτικούς λόγους ήθελε να διατηρήσει την Ελλάδα στο άρμα της Βρετανίας σε ενδεχόμενη εμπλοκή της σε πόλεμο. Από την πλευρά τους οι Άγγλοι, με δεδομένη τη φιλική στάση της Ελλάδας, αρνήθηκαν να επωμιστούν τα βάρη και τις ευθύνες που θα προέκυπταν από μία συμμαχία.

¹⁸⁵ Κολιόπουλος, Ι., *Ο Μεταξάς και οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1936-1941)*, ό.π., σελ. 196-198.

¹⁸⁶ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 41-43.

Για τη Γερμανία, η περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης αποτελούσε έναν «Συμπληρωματικό Χώρο», μέσα στο σχέδιο περί «Μεσευρώπης» που αφορούσε την οικοδόμηση ενός ενιαίου χώρου στην ηπειρωτική Ευρώπη, πάγια επιδίωξη από την εποχή του «Δεύτερου Ράιχ» των Γουλιέλμων. Αποστολή των χωρών της περιοχής θα ήταν η προμήθεια της Γερμανίας και των χωρών του «ευρωπαϊκού πυρήνα» με ακατέργαστες πρώτες ύλες, με αντάλλαγμα οι χώρες αυτές να προμηθεύονταν βιομηχανικά αγαθά. Η λογική αυτή φαινόταν αρκετά συμφέρουσα και για τις δύο πλευρές. Έτσι, η Γερμανία πρόβαλλε ως αξιόπιστος εμπορικός εταίρος που δεν ήγειρε εδαφικές αξιώσεις επί της Βαλκανικής. Επειδή δε, το δόγμα της χιτλερικής Γερμανίας ήταν «προς Ανατολάς και ησυχία επί της Βαλκανικής», η Ελλάδα δεν είχε στρατηγικό και πολιτικό ενδιαφέρον πέρα από το οικονομικό. Οι εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών έβαιναν συνεχώς βελτιούμενες βασιζόμενες στην συμφωνία συμψηφισμού (clearing), που είχε υπογραφεί από το 1934 και σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκε και ο Μεταξάς.¹⁸⁷

3.7 Ανακεφαλαίωση

Συμπερασματικά, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, δεν συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα το έθεταν στην ίδια κατηγορία με τα φασιστικά και εθνικοσοσιαλιστικά κράτη της Ευρώπης, παρά τις όποιες εμφανείς ομοιότητες και σχέσεις με αυτά και δεν έφτασε ποτέ στο ώριμο στάδιο του φασισμού αφού δεν συγκρότησε μία συνεκτική καθεστωτική ιδεολογία και συντεχνιακή δομή. Η απουσία ενός μαζικού κινήματος ή κόμματος αποτελούσε καθοριστική διαφορά από τα υπόλοιπα ολοκληρωτικά καθεστάτα. Η διακυβέρνηση του Μεταξά θα πρέπει ίσως να θεωρηθεί ως μία πατερναλιστική καλοπροαίρετη δικτατορία μίας Νέας Δεξιάς του Μεσοπολέμου που δεν έφτασε ποτέ στο στάδιο του φασισμού. Ο λαϊκισμός στην πολιτική και την ιδεολογία που έδινε έμφαση στους αγρότες και τους εργάτες, οι αντικαπιταλιστικές και αντιπλουτοκρατικές νύξεις, ο αγωνιστικός εθνικισμός για την αναγέννηση του έθνους, η απουσία ενός κόμματος με την προσπάθεια να δημιουργηθεί μία παράταξη που θα αγκαλιάζει όλο το λαό μέσα σε ένα διευρυμένο, ανεκτικό ριζοσπαστικό αστικό καθεστώς αντίθετο στον κομμουνισμό και τον κοινοβουλευτισμό, αποτελούν χαρακτηριστικά αυτής της διακυβέρνησης.¹⁸⁸ Επιπλέον η υβριδική φύση του καθεστώτος έγινε φανερή με ειρωνικό τρόπο στην περίπτωση της

¹⁸⁷ Ηλιόπουλος, Η., *Η Ελληνική στρατηγική ανάσχεσης έναντι της αναθεωρητικής απειλής- και τα όριά της*, στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, ό.π., σελ. 156-172.

¹⁸⁸ Σαράντης, Κ., *Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά*, ό.π., 70-71.

πολεμικής αντιπαράθεσης της μεταξικής Ελλάδας με τα «συγγενικά» καθεστώτα του Άξονα και με τη λαϊκή αναγνώριση του δικτάτορα που εκφράστηκε στην κηδεία του όπου σύμφωνα με τον Μίκη Θεοδωράκη «έκλαιγε όλη η πόλη»¹⁸⁹.

Ο Μεταξάς, ιδίως από το 1938 και μετά, προσπάθησε να σχεδιάσει και να εφαρμόσει μία στρατηγική ανασχεσης της αναθεωρητικής απειλής κατά της χώρας και δικαιούται τον χαρακτηρισμό του ρεαλιστή σύμφωνα με τα κριτήρια της σχολής του Πολιτικού Ρεαλισμού, αφού στη δράση του δεν πρυτάνευσαν ιδεαλιστικά κριτήρια, αλλά η ανάγκη προστασίας των εθνικών συμφερόντων βάσει των γεωπολιτικών και διεθνοπολιτικών πλαισίων της Ελλάδας και της καθεστηκυίας κοινωνικής τάξης. Η τελική αποτυχία και η εμπλοκή στον πόλεμο κατέδειξε «τα όρια της δύναμης των Μικρών Δυνάμεων (the limits of power of the Small Powers)».¹⁹⁰

¹⁸⁹ Πλουμίδης, Σ., ό.π., σελ. 33.

¹⁹⁰ Ηλιόπουλος, Η., ό.π., σελ. 173-174.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η περίοδος του μεσοπολέμου αποτελεί μια χρονική τομή μεταξύ του πρόσφατου παρελθόντος και του παρόντος, με τέτοιο τρόπο, ώστε η παρουσία του να είναι εμφανής, είτε με την αποσιώπηση των πρόσφατων γεγονότων, όπως συμβαίνει αμέσως μετά από μία τραυματική εμπειρία, είτε με την υπερμνησία που εμφανίζεται κατά τη φάση μίας έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης και με την ανάγκη οικειοποίησης του παρελθόντος από το παρόν και τις ανάγκες του.¹⁹¹

Πέρα από τον κοινωνικό προβληματισμό της εποχής που αφορούσε θέματα κοινωνικής πολιτικής, υγείας, εκπαίδευσης και συνθηκών διαβίωσης, διαμορφώνεται κυρίως στην κρίσιμη περίοδο 1933-1935 η αντίληψη περί «εσωτερικού χάους» και «γενικής σαπίλας» που οδηγεί στη συνταγματική και πολιτική ανατροπή. Τα πολιτικά πράγματα οδηγούνται στα άκρα μέσα από μία διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης των πολιτικών επιλογών και του πολιτικού λόγου. Το σύνθημα «εντιμότητα», χρησιμοποιείται περιπαικτικά από την αντιπολίτευση για να πλήξει κάθε μέλος της κυβέρνησης Βενιζέλου. Την ίδια περίοδο ο Γ. Κονδύλης δηλώνει ότι «*αι αστοχίαι της κυβερνήσεως οδηγούν εις πολιτικήν αναρχίαν*».¹⁹² Οι πραιτοριανοί του 1935, ισχυροποιούμενοι μετά τη διάσπαση της βενιζελικής παράταξης και διευκολυνόμενοι από την απουσία «μιας θεμελιώδους συναίνεσης των κομμάτων»,¹⁹³ ανέστειλαν τη δημοκρατική εξομάλυνση. Η κυβέρνηση Κονδύλη εξέδωσε συντακτικές πράξεις και αναγκαστικούς νόμους, χωρίς να τους έχει καταθέσει στη Βουλή, δείγμα της αντιδημοκρατικής πολιτικής των κομμάτων που κυβέρνησαν κατά την κρίσιμη περίοδο. Η αντιδημοκρατική όμως συμπεριφορά των κομμάτων και η έλλειψη σεβασμού στον κοινοβουλευτισμό εντοπίζονται στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού. Οι εφημερίδες έβλεπαν τον κίνδυνο στη χαλαρότητα των θεσμών αλλά οι ίδιες, λειτουργώντας σε ένα πλαίσιο κανόνων περισσότερο, ύψωναν πολεμικές κραυγές.¹⁹⁴ Για τον αντιπολιτευόμενο

¹⁹¹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ. 151-152.

¹⁹² Δαφνής, Γ., ό.π., τόμος Β', σελ. 30-33.

¹⁹³ Gunnar, H., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Β', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 2006, σελ. 1045.

¹⁹⁴ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ. 152.

τύπο, τα μέλη της κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν μέλη μίας σπείρας υπόπτων τύπων που λυμαίνονταν το Δημόσιον Ταμείο. Μέλη μίας κυβερνήσεως «κλεπτών», η οποία πάση θυσία και με κάθε μέσον έπρεπε να ανατραπεί.¹⁹⁵

Ο νεοσυντηρητικός λόγος, όπως διαμορφώθηκε γύρω στο 1930, είχε ενσωματώσει την οικονομία στην πολιτική έχοντας απορρίψει τον εθνικισμό υπό το βάρος της τραυματικής ήττας και του διχασμού. Οι πολιτικές δυνάμεις, που είχαν εκφράσει τη βούληση της εθνικής σύμπτυξης και είχαν συμφωνήσει στην αφομοίωση των ιδεολογικών στοιχείων της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, στάθηκαν ανέτοιμες να διαχειριστούν την πολιτική και οικονομική κρίση του 1930 η οποία κλόνησε την ήδη αμφισβητούμενη βενιζελική εξουσία και απορύθμισε γενικότερα τις πολιτικές ισορροπίες. «Ο φόβος για τη δημοκρατία αποδείχθηκε εξίσου επικίνδυνος με τον φόβο της δημοκρατίας».¹⁹⁶

Η εκτέλεση των έξι, το 1922, δεν αποτέλεσε την κάθαρση του νεοελληνικού δράματος. Αντίθετα ήταν άσκοπη και χωρίς τις επιπτώσεις μιας κάθαρσης και ως αποτέλεσμα είχε την αναζωπύρωση του παλαιού Διχασμού του λαού. Ανοίχθηκαν δε, «κατάστιχα πολιτικών αντεκδικήσεων στο χώρο του αντιβενιζελισμού και του βενιζελισμού που ταλάνισαν τη χώρα, με διαφορετική μορφή και κίνητρα, μέχρι τον πόλεμο του 1940-41, την κατοχή, τα μεταπελευθερωτικά χρόνια του εμφυλίου πολέμου και τη δικτατορία των συνταγματαρχών».¹⁹⁷ Το αποτέλεσμα ήταν ανασταλτικό στη δημιουργία μίας κουλτούρας κρατικής διοίκησης που θα σχεδίαζε μακροπρόθεσμα χωρίς να έχει άμεσες κομματικές εξαρτήσεις. Η ανάγκη για εξυγίανση, οικονομική ανασυγκρότηση, συνεργασία και δημοσιονομική μεταρρύθμιση και πάταξη της αναρχίας, της έλλειψης προγράμματος, της δημαγωγίας, του εκμαυλισμού και του κομματισμού, είχε διατυπωθεί δημόσια με αφορμή την οικονομική κρίση. Το αίτημα για υπέρβαση του διχασμού και η συνειδητοποίηση της κρισιμότητας των περιστάσεων πλαισιώθηκε από συντηρητικές και προοδευτικές ευαισθησίες συγχρονισμένες με τους όρους της εποχής.¹⁹⁸

Ο κοινοβουλευτισμός, φανερά υπονομευμένος από την στήριξη που του παρείχε ο στρατός, που λειτουργούσε ως κομματικές φατρίες και όχι ως εθνικός στρατός, δεν δημιούργησε τις αναγκαίες για τη νομιμοποίησή του συμβολικές παραστάσεις. Η υπονόμευσή

¹⁹⁵ Δαφνής, Γ., ό.π., τόμος Β', σελ.118.

¹⁹⁶ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ.153-154.

¹⁹⁷ Βουρνάς, Γ., ό.π., σελ 285.

¹⁹⁸ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ. 154.

του έγινε εκ των ένδον με την ανάμειξη στρατιωτικών παραγόντων στη ρύθμιση του πολιτειακού ζητήματος ενώ παράλληλα δεν δόθηκε πίστωση χρόνου και από εκείνους που τον στήριζαν.¹⁹⁹

Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου διατήρησε τη συνέχεια καταργώντας σταδιακά τις ατομικές ελευθερίες και δομώντας την κυριαρχία του στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης που δημιούργησε. Η συμφιλίωση των Ελλήνων επιβάλλεται μέσω της ψυχικής αλληλεγγύης, η οποία οικοδομείται με στόχο την εθνική ενότητα. Ο λαός είναι αλληλέγγυος όταν ο καθένας αισθάνεται και πιστεύει ότι η δυστυχία του άλλου είναι και δική του, όταν η ατομική ευημερία οφείλει να ωφελεί την κοινότητα. Αντί για τους αντιμαχόμενους λόγους περί ιστορίας, ανθρώπου και πολιτικής, η δικτατορία του Μεταξά επιβάλλει τις «άχρονες-διαχρονικές αξίες» που θα ενστερνίζονταν η νεολαία μέσω της εθνικής αγωγής έχοντας ως στόχο την «εθνική αναγέννηση».²⁰⁰

Ο πολιτικός ριζοσπαστισμός, ήταν μία νέα εμπειρία και υπερεκτιμημένη απειλή για τους Έλληνες πολιτικούς. Η οργανωμένη εργατική δράση, αν και αποσπασματική, ήταν ένα νέο δεδομένο και το ισχυρό κράτος ενεργούσε συχνά με υπερβολή. Η κοινωνία αντιστεκόταν σε κάθε προσπάθεια για συλλογική οργάνωση ενώ ο υπερβολικός κατακερματισμός της σε μικρές ομάδες εξηγεί εν μέρει την αποτυχία μίας φασιστικής συλλογικής οργάνωσης στα πρότυπα της Ιταλίας, ικανής να εντυπωσιάσει την μεσαία αστική τάξη και να ριζώσει στην Ελλάδα. Ο εθνικισμός του Μεταξά ήταν διαφορετικός από αυτόν του μεγάλου του αντιπάλου Βενιζέλου. Η εθνικιστική του ιδεολογία ήταν συντηρητική και ταυτιζόταν με τον κωνσταντινικό αυτοχθονισμό παρά με τον επεκτατικό αλυτρωτισμό των βενιζελικών. Τον Μεταξά ενδιέφερε η επέκταση της συνείδησης των Ελλήνων προς ένα ένδοξο παρελθόν παρά η εδαφική μεγέθυνση της χώρας.²⁰¹ Ο «τρίτος ελληνικός πολιτισμός» εμφανιζόταν ως συνέχεια και ως μίξη του «πρώτου αρχαιοελληνικού πολιτισμού του πνεύματος» και του «δεύτερου βυζαντινού πολιτισμού της ορθόδοξης χριστιανοσύνης».

Χαρακτηριστικό του καθεστώτος είναι ότι δεν στηριζόταν σε κάποιο κόμμα ή υποκατάστατο κόμματος, αλλά σε δύο πυλώνες: τον βασιλιά και την αντιβενιζελική ομάδα

¹⁹⁹ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ. 60-61.

²⁰⁰ Παπαδημητρίου, Δ., ό.π., σελ. 155.

²⁰¹ Βερέμης, Θ., στο Ο Μεταξάς και η εποχή του, ό.π., σελ. 14-16

που κυριαρχούσε στις ένοπλες δυνάμεις.²⁰² Η δικτατορία του Μεταξά και το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, κλείνει την περίοδο της ελληνικής ιστορίας μεταξύ του Α' και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στο διάστημα των δεκαεπτά ετών που πέρασαν από την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης η οποία έβαλε οριστικά τέλος στην πολιτική της Μεγάλης Ιδέας, η Ελλάδα γνώρισε δύο πολιτειακές μεταβολές, δύο δικτατορίες, δύο μεγάλες στρατιωτικές επαναστάσεις χωρίς να υπάρξει ομαλός πολιτικός βίος σε αυτό το διάστημα. Η πολιτική ζωή κατατρυχόταν ακόμη από τα συμπλέγματα του Εθνικού Διχασμού του 1915. Η ακμάζουσα αστική τάξη, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, προσπάθησε να αποκτήσει ιδεολογικό περιεχόμενο και να παρουσιάσει συνοχή και οργάνωση, χωρίς όμως να το επιτύχει. Η δικτατορία ήρθε ως διέξοδος στα πολιτικά προβλήματα γι' αυτό και έγινε αποδεκτή χωρίς ουσιαστικές αντιδράσεις αλλά και χωρίς να λάβει στήριγμα από τον αστικό κόσμο. Ο Μεταξάς αναζήτησε λαϊκά ερείσματα στους εργάτες, τους αγρότες και τους μικροαστούς. Το αποκορύφωμα των αντιφάσεων του Μεσοπολέμου ήταν η 4^η Αυγούστου. Η νέα αντίφαση ήταν ότι η Ελλάδα υποβλήθηκε σε ολοκληρωτικού τύπου εκπαίδευση για να πολεμήσει υπέρ της δημοκρατίας και των δημοκρατικών θεσμών, οι οποίοι είχαν καταλυθεί από το καθεστώς ως επικίνδυντοι για την χώρα. Ο λαός επί μία τετραετία διδάσκονταν ότι ο ιταλικός φασισμός και ο γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός, ήταν μορφές πολιτικής διακυβέρνησης του μέλλοντος. Η εξήγηση βρίσκεται στο ότι η δικτατορία δεν προήλθε από κάτω, από τις μάζες, δεν ήταν αποτέλεσμα ενός λαϊκού κινήματος το οποίο είχε συγκεκριμένους στόχους που μπορούσαν να επιτευχθούν μέσω της δικτατορικής διακυβέρνησης. Ήταν κατασκεύασμα που προήλθε εκ των άνω, επιβλήθηκε από τον Γεώργιο Β', αφού απέτυχαν οι προσπάθειες συνεννόησης του πολιτικού κόσμου και εξεύρεσης συμβιβαστικών λύσεων στα προβλήματα που εμφανίζονταν ως εμπόδια στον σχηματισμό κυβέρνησης και προέρχονταν όχι από ουσιαστικές πολιτικές διαφορές αλλά από ζητήματα που είχαν τις ρίζες τους στην εθνική διαίρεση, όπως αυτό του ζητήματος των αποτάκτων.

Τα αποτελέσματα της ανατροπής των δημοκρατικών θεσμών φάνηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής και μετά τη λήξη του πολέμου. Δεν υπήρξε συνέχεια του κράτους και της νομιμότητας, η οποία αμφισβητήθηκε στο πρόσωπο του βασιλέως κατά τη διάρκεια της κατοχής και η επάνοδος σε δημοκρατικό καθεστώς δεν μπορούσε να γίνει χωρίς να κριθεί η ενέργεια του ανωτάτου άρχοντος την 4^η Αυγούστου. Η έλλειψη συνέχειας ήταν και

²⁰² Close, D.H., *Τα ερείσματα της δικτατορίας του Μεταξά*, μετάφραση Κατσιμίτσης Μ., στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, ό.π., τ. Δ', σελ. 23.

αποτέλεσμα της εξάρθρωσης των πολιτικών κομμάτων της χώρας κατά τη διάρκεια του καθεστώτος ενώ οδήγησε στην άνδρωση του ΚΚΕ. Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, χωρίς την 4^η Αυγούστου, ο πόλεμος και η κατοχή θα εύρισκε την Ελλάδα με οργανωμένες πολιτικές δυνάμεις που θα είχαν επιρροή στο λαό και θα ασκούσαν υπεύθυνη διαχείριση των εθνικών υποθέσεων και συμμαχιών. Φίλοι της 4^{ης} Αυγούστου αλλά και μερικοί αντίπαλοί της, υποστηρίζουν ότι χάρη στη δικτατορία διατηρήθηκε η εθνική ενότητα κατά την έναρξη του πολέμου. Και πάλι όμως, δεν μπορεί κάποιος να ισχυρισθεί ότι ο λαός αναγκάστηκε από τον Μεταξά να πολεμήσει κατά της φασιστικής Ιταλίας και ότι δεν ήταν η πλειονότητα του λαού υπέρ της απόρριψης του ιταλικού τελεσιγράφου.²⁰³ Η απόφαση του Μεταξά να σταθεί η Ελλάδα στο πλευρό των Συμμάχων, αποδείχθηκε σωστή αφού στην Ευρώπη ξεκινούσε μία νέα περίοδος, με αλλαγή συσχετισμού δυνάμεων και θέτοντας νέα διλήμματα για την πορεία της χώρας έναντι των δύο νέων πόλων που αναδύθηκαν μετά τον Β' ΠΠ.

Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην ιστορία της Ελλάδας, ο οποίος προκλήθηκε από την εξέλιξη της πολιτικής ζωής από το 1915 και μετά. Ένα ερώτημα που αξίζει να μελετηθεί είναι το εάν ωφέλησε ή έβλαψε τελικά την χώρα η πολιτική ηγεσία του Μεταξά και το επιβληθέν από αυτόν καθεστώς. Συμπέρασμα όμως της παρούσας εργασίας, είναι ότι, κάτω από τις συνθήκες που επικρατούσαν το 1936, πρώτιστα, στο εσωτερικό της χώρας και δευτερευόντως στον διεθνή χώρο και κυρίως στην Ευρώπη, η επιβολή και το πείραμα της δικτατορίας είχε καταστεί αναπόφευκτο και γι' αυτό το ανέχθηκε και το στήριξε ως ένα βαθμό η ελληνική κοινή γνώμη.

²⁰³ Δαφνής, Γ., ό.π., τόμος Β', σελ. 459-461.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Βαρών-Βασάρ, Ο., *Από την ΕΟΝ στην ΕΠΟΝ, 1936-1946-Μνήμες και βιώματα από δύο νεανικές οργανώσεις, στο Η Ελλάδα '36-'49 Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο Τομές και συνέχειες*, Επιμέλεια Χάγκεν Φλάισερ (2005), Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.
- Βερέμης, Θ. (2009), *Ο Μεταξάς και η Εποχή του*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- Βερέμης, Θ., και Mazower, M. (2009), *Η Ελληνική Οικονομία (1922-1940) στο Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Επιμέλεια Θάνος Βερέμης, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- Βουρνάς, Τ. (2013), *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Δαφνής, Γ. (1997), *Η Ελλάς Μεταξύ Δύο Πολέμων 1923-1940*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
- Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Αρχείο Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος.
- Ζουρίδης, Γ. (2015), *Το κραχ του 1929 Ο προάγγελος της κρίσης του καπιταλισμού*, Περιοδικό Επιλογές Ιστορικά Θέματα, Τεύχος 5, Εκδόσεις Γνώμων Εκδοτική, Αθήνα.
- Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*. (1994), Εκδοτικός Οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη.
- Ηλιόπουλος, Η., *Η Ελληνική στρατηγική ανάσχεσης έναντι της αναθεωρητικής απειλής- και τα όριά της*, στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης (2009), Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- Καμπουράκης, Δ. (2013), *Μια Σταγόνα Ιστορία*, Μέρος Γ', Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Κιτροέφ, Α., *Οι Έλληνες αγρότες: Από τη δικτατορία στην κατοχή*, μετ. Κατσιμίτσης Μ, στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης (2009), Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- Κεφαλληνού, Ν. (2015), *Η αντίσταση στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου*, Περιοδικό Επιλογές Ιστορικά Θέματα, Τεύχος 5, Εκδόσεις Γνώμων Εκδοτική, Αθήνα.
- Κολιόπουλος, Ι., *Ο Μεταξάς και οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1936-1941)*, μετ. Αμαραντίδου Δημ., στο *Ο μεταξάς και η εποχή του*, επιμέλεια Θάνος Βερέμης (2009), Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- Κολιόπουλος, Ι. (1985), *Παλινόρθωση –Δικτατορία – Πόλεμος 1935-1941. Ο βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα.
- Λιναρδάτος, Σ. (1988), *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου 1936*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Μαράκη Μπρισίμη, Ρ. (2000), *Ένας Αιώνας Ελλάδα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (1991), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Σακκουλά, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Μεταξάς, Ι. (1969), *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα.
- Μεταξάς, Ι. (2005), *Το Προσωπικό του Ημερολόγιο*, Επιμέλεια Φαίδων Βρανάς, , Εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα.

- Μπούρα, Β. (2012), *Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και η αγγλόφιλη εξωτερική πολιτική*, Περιοδικό Ιστορικά Θέματα, Περίοδος Β', Τεύχος 119, Οκτώβριος 2012, Εκδόσεις Γνώμων Εκδοτική, Αθήνα.
- Ντούρος, Δ. (2015), *Το Κίνημα του 1935*, Περιοδικό Επιλογές Ιστορικά Θέματα, Τεύχος 3, Εκδόσεις Γνώμων Εκδοτική, Αθήνα.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2012), *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα.
- Παπάζογλου, Μ. (2012), *Σύγχρονη Πολιτική Ηγεσία. Κρίση και Νέα Θεμέλια Διακυβέρνησης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Πετράκη, Μ. (2014), *Ο Ιωάννης πίσω από τον Μεταξά*, Εκδόσεις Καθημερινή, Αθήνα.
- Ρούσσο, Γ. (1975), *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826-1974*, Εκδόσεις Μορφωτική Εστία, Αθήνα.
- Σαράντης, Κ. (2009), *Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά*, στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Επιμέλεια Βερέμη Θ., Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- Τσουλφίδης, Λ., *Οι Πτωχεύσεις του Ελληνικού Κράτους*, στο *Δάνεια-Κρίσεις-Χρεοκοπίες*, Εφημερίδα Επενδυτής Ιστορικό Αρχείο.
- Υφυπουργείον Τύπου & Τουρισμού, (1939), *Η Ελληνική Αναδημιουργία εις αριθμούς*, Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αρ. 28, Αθήνα.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2011), *Νομισματική Διαχείριση και Οικονομική Κρίση, Η Πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος, 1929-1941*, Έκδοση Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Close, D.H., *Τα ερείσματα της δικτατορίας του Μεταξά*, μετάφραση Κατσιμίτσης Μ., στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, επιμ. Θάνος Βερέμης, (2009), Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα.
- Davies, N. (2007), *Η Ευρώπη Σε Πόλεμο, Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και το τέλος του Φασισμού -1939-1945*, Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα.
- Ferguson, N. (2008), *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος Στρατιωτική, διπλωματική και κοινωνική ιστορία 1914-1918*, Εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα.
- Kissinger, H. (1995), *Διπλωματία*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.
- Gunnar, H. (2006), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα.
- Mazower, M. (2002), *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΤΕ, Αθήνα.
- Steans, J., Pettiford, L. (2005), *Εισαγωγή στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Τουρίκη, Αθήνα.
- Weber, M., *Η Πολιτική ως Επάγγελμα*, Εισαγωγή και Μετάφραση Κυπραίος, Μ. (1987), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Ξενογλώσση

- Bosworth, R.J.B. (2014), *Mussolini Un dittatore italiano*, Εκδόσεις Oscar Mondadori, Cles (TN) Italy.

Higham, R., Veremis, T. (1993), *Aspects of Greece 1936-40 the Metaxas Dictatorship*, ELIAMEP, Athens.

Petrakis, M. (2006), *The Metaxas Myth Dictatorship and Propaganda in Greece*, Publ. Tauris Academic Studies, London.

Sarandis, C., *The ideology and character of the Metaxas regime*, στο *Aspects of Greece 1936-40 The Metaxas Dictatorship*, επιμέλεια Robin Higham and Thanos Veremis (1993), Publ. ELIAMEP, Αθήνα.

Διαδικτυακοί Τόποι/Ιστοσελίδες

Εφημερίδα *Καθημερινή*, (1936). Διαθέσιμο στη δ/ση <http://ioannismetaxas.gr/efimerides> [Πρόσβαση 23 Ιουνίου 2015].

Η Ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος και τα Πρώτα Χρόνια Λειτουργίας της. Διαθέσιμο στη δ/ση <http://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Bank/History/foundation.aspx> [Πρόσβαση 9 Μαρτίου 2015].

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., & Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ., *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Εκδόσεις ΟΕΔΒ, Αθήνα, www.ebooks.edu.gr, [Πρόσβαση 30 Μαρτίου 2015].

Λαζαρέτου, Σ. (2009), *Η κρίση του 1929 Η Ελληνική Οικονομία και οι εκθέσεις της Τράπεζας της Ελλάδας για τα έτη 1928 – 1940*. Διαθέσιμο στη δ/ση <http://www.bankofgreece.gr>, [Πρόσβαση 1 Απριλίου 2015].

Μεταξά, Α. (1945), *Το πολίτευμα του Ιωάννου Μεταξά. Εκ του προσωπικού του αρχείου*, Αθήνα, Διαθέσιμο στη δ/ση <http://ioannismetaxas.gr/To%20Politevma%20Metaxa%20GAK%20no10%20Entupo.pdf> [Πρόσβαση 23 Ιουνίου 2015].

Ξηρός, Γ., *Η Οικονομική Ιστορία του Μεσοπολέμου*. Διαθέσιμο στη δ/ση <http://xiros.blogspot.gr/2010/11/blog-post.html>. [Πρόσβαση 1 Απριλίου 2015].

Πλουμίδης, Σ., *Το Καθεστώς Μεταξά (1936-1940)*, Διαθέσιμο στη δ/ση <http://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH252/Metaxas.pdf> [Πρόσβαση 3 Σεπτεμβρίου 2015].

Σακκάς, Γ., *Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία Σημειώσεις*. Διαθέσιμο στη δ/ση <http://www.mediterraneanstudies.gr>, [Πρόσβαση 01 Απριλίου 2015].

Σαν Σήμερα.gr – Πολιτιστικό Ινστιτούτο Ακαδημαϊκών Ερευνών και Μελετών, *Το Ιδιώνυμο του Βενιζέλου*, Διαθέσιμο στη δ/ση <http://www.sansimera.gr/> [Πρόσβαση 27 Απριλίου 2015].

Τζούκας, Β. (2011), *Στρατός και Πολιτική στον 20^ο αιώνα: η ελληνική περίπτωση*. Διαθέσιμο στη δ/ση [www.academia.edu/4414197/Στρατός και Πολιτική στον εικοστό αιώνα η ελληνική περίπτωση Τα Ιστορικά Ελευθεροτυπία ειδική έκδοση Κινήματα Πραξικοπήματα Δικτατορίες στην Ελλάδα του Εικοστού Αιώνα Μάιος 2011 σσ. 9-32](http://www.academia.edu/4414197/Στρατός_και_Πολιτική_στον_εικοστό_αιώνα_η_ελληνική_περίπτωση_Τα_Ιστορικά_Ελευθεροτυπία_ειδική_έκδοση_Κινήματα_Πραξικοπήματα_Δικτατορίες_στην_Ελλάδα_του_Εικοστού_Αιώνα_Μάιος_2011_σσ._9-32) [Πρόσβαση 15 Ιουνίου 2015].

Φωκά, Ι. (2009), *Ιωάννης Μεταξάς*, Διαθέσιμο στη δ/ση www.ioannismetaxas.gr [Πρόσβαση 3 Απριλίου 2015].